लङ्कार

दशरूपकटीका

दशरूपकावलोकः

~~२१~~

२२६

१८

वला काव्य १

श्रीसरस्वत्यैनमः

संपादितंभारद्वाजजगंनाथेन

दशरू॰ टी॰
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीभरताय नमः ॥ प्रणिपत्याशिवं सांबं मार्यं भरतं तथा । त्रिपते दशरूपस्य व्याख्यानं धनिकेन वै ॥ १ ॥ इह
सहस्रारं प्रमाणात्पङ्क्तिरविघ्नेन समाप्त्यर्थमिष्टयोः प्रवृत्ताभिमतयोर्ह्व देवतयोर्नमस्कारः त्रिपते श्लोकद्वयेनानमस्तीति । दश
रूपेतिव्यापकस्य कंठः पुष्करायते स्तद गवहाचरतेमहाभोगेन घनघनध्वानो नीलकंठस्य शिवस्य तांडवे उद्भूतेनत्येत

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नमस्तस्मै गणेशाय यत्कंठः पुष्करायते । मदाभोगघनध्वानो नीलकंठस्य तांडवे १ दश
रूपानुकारेण यस्य माद्यंति भावकाः ॥ नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥ २ ॥ ॥ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अत्र च रंगडंबरे षाष्टिपयमानो यमाक्षायालंकारः । नीलकंठस्य परस्य तांडवे मंद्रमेघध्वनिर्यया
पुष्करायते । इति प्रतीतेः ॥ ६१ दशरूपेत्ववृत्तसत्त्वकेमाहि प्रतिमारूपेणानुयत्नानुकृतिरूपेणाटकादिना यस्य भावका ध्या
तारो रसिकाश्च माद्यंति हृष्यंति तस्मै विष्णवे भामिमतायप्रवृत्ताय भरताय च नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम
१

त्र्यपश्मोत्ह प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति। कस्यचिद्धितां कं विहिष यं प्रक्करणो हि रूपं नाटकास्त्रिरश्चिद्देववहृष्य पाकस्य विदेवकवेः
सरस्वतीयोज्ञ यति येन प्रक्करणा हितां विषयेनान्योपिज्ञ नोविहृग्भोमवति। २ स्वप्रवृत्ते र्विबंधं दर्शयति उद्धृत्येति पत्नाद्य

कस्यचिद्देव कृतत्वि हृपपा विषयं सरस्वतीविदुषः। घट पति कमायितमन्योक्रजातिजनोपेनवै हृग्भीम् २ उद्धृ
त्योद्धृत्य सारं यमखिलत्यनिगमानाघ वेदं विरंचिश्चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्तां द्रवं नीलकण्ठः। सर्वाणीला
स्यमस्य प्रतिपदमपरो लक्ष्मकः कर्तुमीष्टे नाघ्रानां दिकं तु कं चित्सुगुणार चनयाल्लक्षतां संक्षिपामि॥ ४॥ ॥

वेदं वेदेभ्यः सारमाहृत्य ब्रह्मा कृतवानस्य संवेदमभिनयं भरतश्चकार स्वकरणांगहारानकरोत् हरस्तांडवमुद्धतम् लास्यं सुकुमा
रन्तं पार्वती अस्य सामस्त्येन लक्षणं कर्तुं कः शक्तः तदेकदेशस्य दशरूपकस्य लक्षणं संक्षेपतः क्रियत इत्यर्थः। ४ ॥ ॥

द.रू.टी. २

विषयेष्वप्रसक्तं यो नरस्तं परिहरति। व्याकीर्णोसीति व्याकीर्णो विक्षिप्तो विस्तीर्णश्च शास्त्रेऽस्मिन्नल्पबुद्धीनां पुंसां मतिमोहो
भवति तेन तस्य नाट्यवेदस्यार्थस्तत्पदैरेव संक्षिप्य ऋज्वृत्त्या क्रियत इति इदं प्रकरणं दशरूपकं ज्ञानफलं दशरूप
कं किंफलमित्याह आनन्देति अन्यच्च धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषे

व्याकीर्णे मन्दबुद्धीनां जायते मतिविभ्रमः तस्यार्थस्तत्पदैरेव संक्षिप्य क्रियतेऽञ्जसा आनन्दनिःस्यन्दिषु रू
पकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः योपीतिहासादिवदाह साधुस्तस्मै नमः स्वादुपराङ्मुखाय ६ ॥

वेदनामित्यादिना त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिः काव्यफलत्वेनोक्तेति तन्निरासेन स्वसंवेद्यः परमानन्दरूपो रसास्वादो दशरूपाणां
फलं न पुनरितिहासादिवत्त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिमात्रमिति दर्शितम् नमः इति सोल्लुण्ठम्॥ ॥ ॥ राम २

नां धानां लक्षणं संक्षिपामीत्युक्तं किं पुनस्तन्नाट्यमित्याह अवस्थेति काव्योपनिबद्धधीरोदात्ताद्यवस्थानुकारश्चतु
र्विधाभिनयेन तादात्म्यापत्तिर्नाट्यम् रूप्यत इति तदेव नाट्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते नीलादिरूपवत् नटे रामा
द्यवस्थारोपेण रूपकं मुखचन्द्रादिवत् इत्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्येन्द्रः शक्रः पुरंदर इतिवत्प्रवृत्तिनि
मित्तभेदो दर्शितः। दशधैवेति रसानाश्रित्य वर्तमाने दशप्रकारमेवेत्यवधारणं शुद्धाभिप्रायेण नाटिकायाः संकी
र्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ७ तानेव दशभेदानुद्दिशति नाटकमिति ८ ननु डोम्बीश्रीगदितभाणीप्रस्थानरासका

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते रूपकं तत्समारोपाद्दशधैव रसाश्रयम् ७ नाटकं सप्रकरणं भाणः
प्रहसनं डिमः व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ८ अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं नृत्तं ताललयाश्रितम् ॥

कं च समस्तस्य मेषां स्यु सत्वेपि भाणादिवदिति रूपकान्तराणामपि भावादिवचारणानुपपत्तिरित्याशंक्याह अन्य
दिति रसाश्रयान्नाट्याद्भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव तत्र भावाश्रयमिति विषयभेदात् नृत्यमिति नृतेर्गात्रविक्षेपार्थत्वे
नाङ्गिकबाहुल्यात्तत्कारिषु च नर्तकव्यपदेशाल्लोकेपि चात्र प्रेक्षणीयकमिति व्यवहारान्नाटकादेरन्यन्नृत्तं तद्भेदत्वाच्छ्री
गदितादेरवधारणोपपत्तिः। नाटकादि च रसविषयं रसस्य च पदार्थीभूतविभावादिसंसर्गा ॥ ॥ ॥

द.रू.टी. त्मकं वाक्यार्थरूपत्वाद्वाक्यार्थाभिनयात्मकं रसाश्रयमित्यनेन दर्शितं नाट्यमिति च नट अवस्पन्दने इति नटेः किंचि
२ च्चलनार्थत्वात्सात्त्विकबाहुल्यमत एव तत्कारिषु नट इति व्यपदेशः। यथा च गात्रविक्षेपार्थत्वे समानेप्यनुकारात्मक
3 त्वेन नृत्तादन्यन्नृत्यं। तथा च वाक्यार्थाभिनयात्मकान्नाट्यात्पदार्थाभिनयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति प्रसंगान्नृत्तं
व्युत्पादयति नृत्तमिति। ताललयाश्रयमुपादेः। लयो द्रुतादिः। तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविक्षेपोऽभिनयशून्यो नृत्तमिति। अन
न्तरोक्तं द्वयं व्याचष्टे आद्यमिति। नृत्यं पदार्थाभिनयात्मकं मार्ग इति प्रसिद्धं नृत्तं देशीति। द्विविधस्यापि द्वैविध्यं
दर्शयति मधुरेति। सुकुमारं द्वयमपि लास्यमुद्धतं द्वितयमपि ताण्डवमिति। प्रसंगात्प्रसंगस्योपयोगं दर्शयति द्वयमि

आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशी तथा परम्। ९ मधुरोद्धतभेदेन तद्द्वयं द्विविधं पुनः। लास्यताण्डवरूपेण द्वयं
नाट्योपकारकम् १० वस्तु नेता रसस्तेषां भेदको वस्तु च द्विधा। तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः ११

ति द्वयं तच्च नाटकाद्युपकारकमिति नृत्यस्य क्वचिदवान्तरपदार्थाभिनयेन नृत्तस्य च शोभाहेतुत्वेन नाटकादावु
पयोग इति १०० अनुकारात्मकत्वेन रूपकाणामभेदात्किंकृतो भेद इत्याशंक्याह वस्त्विति। वस्तु नेता रसोपि रूपकाणां भे
दकः। तस्य भेदं दर्शयति वस्तुभेदमेवाह द्विधेति। कथमित्याशंक्याह तत्रेति। प्रधानभूतमाधिकारि राम
कं यथा रामायणे रामसीतादिवृत्तान्तः। तदङ्गभूतं प्रासंगिकं यथा तत्रैव सुग्रीवविभीषणादिवृत्तान्त इति २१ २

यथा मुद्राराक्षसे हितोपदेशविरोधकमराक्षसयोर्महतोऽसंवादकस्थापयतात्मा १ चतुर्थेऽङ्के राक्षसचरसंवादस्य पाठकस्योल्या प्रकरी चोक्ता १

निरुक्त्वाधिकारिकं दर्शयति अधिकार इति फले स्वस्वामिसंबंधोऽधिकारः फलस्वामी चाधिकारी तेनाधिकारिणाभिवृत्तं फलपर्यंतं
नानीयमानमितिवृत्तमाधिकारिकं १२ प्रासंगिकमितिवृत्तं व्याचष्टे प्रासंगिकमिति यस्य इतिवृत्तस्य परप्रयोजनस्य सतस्तत्प्रसं
गात्स्वप्रयोजनसिद्धिस्तत्प्रासंगिकमितिवृत्तं प्रसंगनिवृत्तेः प्रासंगिकमपि पताकाप्रकरीभेदाद्द्विविधमित्याह सानुबंधमिति
यद्दूरं यदनुवर्तते प्रासंगिकं सा पताका सुग्रीवादिवृत्तांतवत् पताकेवासाधारणनायकचिह्नवत्तदुपकारित्वात् यदल्पं
सा प्रकरी श्रमणादिवृत्तांतवत् १३ पताकाप्रसंगेन पताकास्थानकं व्युत्पादयति प्रस्तुतेति प्राकरणिकस्य भाविनो र्थस्य

अधिकारः फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः तन्निर्वर्त्यमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकं १२ प्रासंगिकं परार्थस्य स्वार्थो
यस्य प्रसंगतः सानुबंधं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशभाक् १३ प्रस्तुतागंतुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिसूचकं पताकास्था
नकं तुल्यसंविधानविशेषणम् १४ प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात्त्रेधापि तत्त्रिधा प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पि
तम् २५

चक्रस्य पताकावद्भवतीति पताकास्थानकं तत् तुल्येतिवृत्ततया तुल्यविशेषणतया चोद्भ्रकारमन्योक्तिसमासोक्तिभेद
र यथा यातोस्मि पद्मनयने समयो ममैष सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः सूर्यो
ऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति यथा च तुल्यविशेषणतया उद्दामोत्कलिकां विपांडुररुचं प्रारब्धजृंभां क्षणादायासं श्वसनोद्ग
मैरविरलैरातन्वतीमात्मनः अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं पश्यन्कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्या
म्यहम् १४ आधिकारिकं त्रिविधं प्रासंगिकमपि त्रिविधं व्यापित्रैविध्यमाह प्रख्यातेति २५ ॥ श्रीहयग्रीवो जयतितराम् ॥

द·रू· मि प्रधं चेति तस्य तिनिवृत्तस्यैवं फलमित्याह कार्यमिति धर्मार्थकामाः फलं तच्छुद्धमेकैकमेकानुबन्धं अनुबन्धं वा १६ तत्साधनं व्युत्पा
४ दयति स्वल्पेति स्तोकोद्दिष्टः कार्यसाधकः पुरस्ताद्दर्शितप्रकारं विस्तारी हेतुविशेषो बीजवद्बीजं यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्ना
वलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो यौगन्धरायणव्यापारो विष्कम्भके न्यस्तः । एवमत्रैकः संहृदः द्वीपादन्यस्मादपीत्यादिना प्रारभ्य
स्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतावित्यन्तेन यथा च वेण्यां द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहो बीजं यथा च मुद्रा
राक्षसे चन्द्रगुप्तमलयकेत्वोः स्वेष्टफलकस्य राक्षसग्रहणरूपकार्यस्य हेतुश्चाणक्यस्य नीतिप्रयोगो बीजमिति तच्च महाकार्यावा

मि प्रधं चसं कारान्तामोहित्वमन्यादि से हृतः कार्यं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुबन्धि च १६ स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्य
नेकधा अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् १७ बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः अर्थप्रकृतयः पञ्च ता
एताः परिकीर्तिताः १८

तरकार्यहेतुमेहाहमेकप्रकारमिति अवान्तरस्वान्तस्य समन्तरमाह अवान्तरार्थेति यथा रत्नावल्यामवान्तरप्रयोजनानङ्गपूजा
परिसमाप्तौ कार्यविच्छेदे सत्यनन्तरकार्यहेतुरुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्ष्यते सागरिका श्रुत्वा कहं एसो उदयणराइंदो तस्स
अहं तादेण दिण्णा इत्यादि यथा च मुद्राराक्षसे राक्षसः पर्वतकगृहीतं सर्वगतं कुसुमपुरं लिखामीत्याह यमपटचरकं तन्नविच्छे
नस्यानन्तरितस्य बीजस्य पुनः प्रवर्तनात् बिन्दुर्जले तैलबिन्दुवत्प्रसृतत्वात् १७ इदानीं पताकाद्यप्रसंगात्युक्तमोक्ते क्रमार्थं तु राम
पसंहरन्नाह बीजेत्यादि अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः १८ श्रीरामो जयति ॥ ॥ ४

अन्यत्र त्ववस्थापंचकमाह अवस्थाऽ इति १९ यथोद्देशं लक्षणमाह औत्सुक्यमिति इदमहं संपादयामीत्यध्यवसायमात्रमारंभ
इत्युच्यते यथा रत्नावल्यां प्रारंभेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवे चेत्थं दत्तहस्तावलंबे इत्यादिना सचिवायत्तसिद्धेर्वत्सराजस्य कार्यार
भो यौगंधरायणमुखेन दर्शितः। यथा च उदात्तराघवे प्रथमेंके राघवः सः ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते तं गच्छत्य
नुये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया भर्तुर्ये प्रलयेपि पूर्वसुकृतासंगेन निःसंगया भक्त्या कार्यधुरां वहंति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वा

अवस्थाः पंच कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः १९ औत्सुक्यमात्रमारंभः
फललाभाय भूयसे प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः २० ॥ ॥

दृशाऽन्यत एवास्माकं त्वसंभवो दूपल इति अथ प्रयत्नः प्रयत्नस्त्विति तस्य फलस्याप्राप्तौ उपाययोजनादिरूपः चेष्टाविशेषः।
प्रयत्नः यथा रत्नावल्यां आलेख्याभिलेखनादिर्वत्सराजस्य समागमोपायः सागरिका तहावि णात्थि अण्णो दंसणोवा
ओत्ति जहा तहा आलिहिअ जहासमीहिदं करिस्सामि इत्यादिना प्रतिपादितः यथा चामरुदाराराघवे त्वंछहमेकूचरमज्वलघन
शार्ङ्गमिति प्रथमोक्तांतवधे राघवस्य स्वहृदयपदपायपश्चात्तापानेकः २० ॥ ॥

द॰रू॰टी॰ ५ 5

प्राप्त्याशामाह। उपायेति। उपायस्यापायशंकयोरभावादनिर्धारितैकान्तफलप्राप्तिः प्राप्त्याशा। यथा रत्ना॰ तृतीयेऽङ्के वेषपरि-
वर्तनमभिसरणादेस्समागमोपाये वासवदत्तालक्षणापायाशङ्का। विदू॰ एवं णेदं अस्सालवाहावलीविअ अआलवाहिअ अस्स अस्सेः
णारो स्सदिवा अविद्दत्ता रत्ताहेनाहर्शितत्वात् अनिर्धारितैकान्ता समागमप्राप्तिरुक्ता। यथा वा मुद्राराक्षसे हि तावदेकं अद्वि-
तउक्क वेषधारि त्तादिरध्यस्याक्तिः सर्वगतस्सम्हत्यमाक्षित्येत्यादिना कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्तिमित्यनेनोपायशंकाराह-
हासनानेछ्छ मातामित्यनेन चेच्छमित्रैवपदे अपायशङ्काचिंताभ्यां प्राप्तेर्मैथिल्लक्ष्मीःस्थैर्यदहपायासंभवः नियताप्तिमा-

उपायापायशंकाभ्यां प्राप्त्याशाप्राप्तिसंभवः अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता ११ समग्रफलसंपत्तिः फ-
लयोगो यथोदितः॥ ॥ ॥

ह अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चितेति अपायाभावान्निर्धारितैकान्तफलप्राप्तिरिति। यथा रत्नावल्यां विदूषकः
साअरिआ उण दुक्करं जीविस्सदित्ति उपक्रम्य तिंतुाउवाअं चिंतेसि त्ति मनोरंसणाअवस्य देवीप्रसादनमुक्त्वा नान्यमत्रोपायं प-
श्यामीत्यनन्तरं राज्ञापि चिन्तितत्वात् नान्येन देवालक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्नियता फलप्राप्तिः सूचिता २१ फलयोगमा- राम
ह समग्रेति यथा रत्नावल्यां रत्नावलीप्राप्तिः चक्रवर्तित्वावाप्तिश्च यथा मुद्राराक्षसे सम्यक्रहैरामोपैलक्ष्मीस्थैर्यम॥ ॥ ५

अथ संधिलक्षणमाह । अर्थप्रकृतय इति । अथ पञ्चावस्थानां यथासंख्येनाथ याभिः पंचभिर्योगात् यथाक्रमेणैव हमागाः मुखाद्याः पं
च संधयो जायन्ते २२ संधिसामान्यलक्षणमाह । अन्तरैकार्थेति । एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैः प्रयो
जनेन सम्बन्धः संधिः । द्वे पुनस्तत्सम्बन्धस्याह मुखमिति २३ यथोद्देशं लक्षणमाह मुखं जेति बीजानामसमुत्पत्तिरनेकप्रकारस्य
प्रयोजनस्य रसस्य च हेतुर्मुखसंधिरिति व्याख्येयम् तेनात्र त्रिवर्गफलप्ररसनानां रसोत्पत्तिहेतोरेव बीजत्वमिति यथा मुद्राराक्षसे
प्रथमे केचरहेतुनात मौर्यस्य निष्क्रान्तः रतिपर्यन्तं नानार्थरससंभवा बीजसमुत्पत्तिर्निरूपिता २४ अस्य च बीजारम्भयुक्तानि द्वादशाङ्गानि
भवन्ति तान्याह उपक्षेप इति सार्धेन २५ उद्भेदेति एतेषामन्वर्थसंज्ञाख्यानां नामपि मुख्यलक्षणं लक्षणान्याह बीजेति यथा रत्नावल्यां यौग
न्धरायणः पादन्यस्मादपीति रत्नावल्यां योगन्धरायणस्य सागरिकाप्राप्तिहेतुभूतमनुकूलदैवं सक्ष्मापारं वा जेत्वेनोपक्षिप्तत्वात् यथा मु

अर्थप्रकृतयः पंच पंचावस्थासमन्विताः । यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पंच संधयः २२ अन्तरैकार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सति । मुखं प्र
तिमुखं गर्भः सावमर्शोपसंहृतिः २३ मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा । अंगानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् २४ उप
क्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना २५ उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ।
बीजन्यास उपक्षेपस्तदल्पस्य परिक्रिया २६ ॥ ॥

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽन्तात् इति यथानन्तरं रत्नेन राज्ञः सम्बन्धहेतुः यथार्थबीजस्योपयोगस्य न्यासादुपक्षेपात् यथा वा वेणीसंहारे
निर्विधानसमाप्तये शेरित्यादि बीजस्य न्यासः । उपक्षेपः परिकरः समाहृतस्तदल्पस्येति यथा रत्नावल्यामन्यस्या ह्यसिद्धौ दश
वचनं प्रत्ययप्रार्थिता यौगन्धरायणः सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे प्रवहणभंगमग्नोत्थितायाः फलकासादनमित्यादिना सर्वथा यश
ति । न स्वामिनमभ्युदयाय तत्त्वबीजे त्वेतेरेव वहतु रागात् यथा वा वेणीसंहारे प्रकृतिपदैरमम स्वस्थाः भवन्ति पद्ये यथा वामुष्टि
येन समपास मुक्तौ तानि रत्नेनेन पद्येनचं ... बीजस्यावश्यपक्षे तत्क्षणेन प्रचुरीकरणात् परिकरः २६

द.रू.टी. परिन्यासमाह तदिति यथा रत्ना० प्रारम्भेस्मिन्निति यौगन्धरायणः स्वव्यापारे दैवत यो निर्दिष्टमित्युक्तत्वान्नित यथा वास
६ द्रा० प्रथमेङ्के नान्दीं विचित्र हास्यम एवं इस माहि तस्मिन्ति परितः सर्वत्र यापेवा नस्य न्यासः परिन्यासः ३ प्रलोभनतो गुणाख्या
६ नादिति यथा रत्ना० अस्त्यपा मति यथैवतालिकुसुमस्तवन चैव तुल्यवत्सराजगुणानां वर्णनया सागरिकायाः समागम हेतुरविजा न
गुणख्यानेन विलोभनादि लोभनं यथा वासवदत्ता ऐश्वर्यादिना च त्विति यथा नाराजः सगुणां वर्णना हि लोभनं यथा चैवादौ प्रथमेङ्के
मध्याह्ने स्नानादेरुपरतः स्त्रोतस्य प्रशान्तिरेवं विचित्र यथा तेन हि हो यथा विलोभनं ४ अथ युक्तिः संप्रधारणमिति यथा रत्ना० प्रथमेङ्के म
या चैतेन हि वाहित्वस्य वत्समाव निर्मितमस्याः रत्नस्य समावृतो सिंहलेश्वरस्य तनया सा गरिकायाः अन्तः पुरगतायाः वत्सराजस्य सुखेन द
र्शनादि प्रयोजना यथा युक्तिरिति वा अन्वयसिंहलेश्वरात्मजा या पौत्रा यथा सुसमागमहेतु प्रयोजनत्वेन वधारणा युक्तिः यथा वासद

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो गुणाख्यानं विलोभनम्। संप्रधारणमर्थानां युक्तिः प्राप्तिः सुखागमः २१

प्रथमेङ्के अत्र तावद्दूरं यथा अन्तःपुरस्य समाहूर्तं निःशङ्कामयं नः संदर्भो वा ताज्ञया तां सङ्घटनप्रयोजनस्य विचारो युक्तिः ५ प्राप्तिमाह
सुखागम इति यथा वेणी० प्रथमेङ्के चेटी भोः देवा पारे तु विदेते विषमकुमारोऽलक्रन्दितकथ्य पत्नी मे भीमः मत्त्वा सिद्धो रवण
तराति यथानन्तरं द्रौपदी भूत्वा सह दृष्टं तावान्ये सुख दुःखं एदं वचनं तां तं वात्सतोऽमताहि अस्य ते न भीम क्रोध बीजानुगपेन
व सुखप्राप्त्या द्रौपद्याः प्राप्तिरिति यथा रत्ना० प्रथमेङ्के सागरिका कृत्वा सस्पृहं पश्यन्ती कथं अयं सो राजा उदयनो यस्य
हं तातेन दत्ता तत् परप्रेष्यसंतप्तमिदं मे जीवितं एतस्य दर्शनेन बहुमतं संवृत्तं इति सागरिकायाः सुखागमात् प्राप्तिरिति राम
यथा वासवदत्तायाः -- २१ ६

ऽथ समाधानं लक्षयति बीजागम इति यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के वासवदत्ता तेण हि उवणेहि उवकरणाइं इत्याद्युपक्रमे सागरिका · स्वग
तं सारिके · हा कधं एदं वि मे मणगदो एह हत्थे सम्मप्पिदा · पेक्खिदुं च मे वुहूहलता अलक्खिदा तेण पेक्खिस्सं इत्यनेन वासवदत्तया रत्नाव
ली वत्सराजयोर्दर्शनप्रतिबन्धः सारिकायाः प्रसंगतो हस्ताच्च्युत्या लक्षितः प्रेहतो न च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्योपाद
ना समाधानम् यथा वेणीसंहारे प्रथमेऽङ्के भीमः भवति पाञ्चालराजतनये श्रूयताम् अचिरेणैव कालेन चञ्चद्भुजेति पद्ये न वेणी
संहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात् समाधानम् यथा वा मुद्राराक्षसे प्रथमेऽङ्के ७ विधानम् विधानं सुखदुःखकृदिति
यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के माधवः यान्त्या मुहुर्वलितेति पद्यस्य यौक्तिमिति तत्यनेन मालत्यवलोकनस्य सानुरागस्य समागम

बीजागमः समाधानं विधानं सुखदुःखकृत् ॥ ॥

हेतोर्बीजानुगुण्येन समाधवस्य सुखदुःखकारित्वाद्विधानमिति यथा वेण्यां प्रथमेऽङ्के द्रौपदी · पुणो वि तुमेहिं आअच्छिअ
समस्सासिदव्वा भीमः ननु पाञ्चालराजतनये किमद्याप्यलीकाश्वासनया भवत्यः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरितानननं निःशेषि
तकौरवं न पश्यसि वृकोदरं इति संलाप एव सुखदुःखहेतुत्वाद्विधानम् यथा वा रत्ना · सागरिका राजानं दृष्ट्वा सस्पृहं निष्पस्य
राम एं मह भाअधेएहिं तिचिरं पेक्खिदुं पि अणज्ज तापाविदो इति प्रथमदर्शनसुखस्यानन्तरं दुःखस्य चाविधानात यथा वा मु
द्रा · प्रथमेऽङ्के चाणाक्यः शत्रुप्रयुक्तानां चतीक्ष्णरसदायिनामित्यारभ्य तन्नामप्रपुरुषा रत्यन्तं बीजं सुखदुःखहेतुर्विधानम् ८ ॥

द·रु·टी· अथ परिभावना परिभावरति प्रसारणा · प्र · कृ · सागरिकाह दृष्ट्वा सविस्मयं कहं पच्चक्खो ज्जेव अणंगो पूअं पडिच्छेदि · ता अ
१ हंपि · इध ट्ठिआ ज्जेव पूजइस्सं इत्यनेन वत्सराजस्यानङ्गरूपतया अपहृतवादनंगस्य प्रत्यक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तर
7 लोकोत्तरत्वादद्भुतरसावेशः परिभावना यथा वेणीसंहारे · द्रौपदी वृन्दारिका एषो पलम्ब जलहर त्थणिदि संसलो खणीश
समरदुन्दुहीता ति ज्जातिशयलोकोत्तररससमरदुन्दुभिरसावेशात् परिभावना यथावस्तुदर्शनादिविषये स्नाव्य वेश
: परिभावना ॥ उद्भेदमाह उद्भेदः इति यथा रत्ना : प्र · कृ · वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशेन गूढस्य वैतालिकवचनाद अस्ता

परिभावोऽद्भुतावेश उद्भेदो गूढभेदनम् २८ ॥

पास्तेहि नोदयस्योत्यनेन बीजानुगुणोपन्यासेन बीजोद्भेदनादुद्भेदः यथा च वेणीसंहारे प्रथमे कृ आर्यविमित्तनीमध्यव्यापि तु सुरिखु पञ्चमे
नेपथ्ये मत्सस्य व्रतमंगोहि यथानन्तरं भीमः सहदेवं कुर्मतारं विसयं यरस्य प्रत्यप्रतिहृतस्य स्मरमार्यस्य क्रोध त्र्यो हरित्वं ते
छुनस्य द्वैपदी केशसंयमनहेतोर्युधिष्ठिर क्रोधबीजस्योद्भेदनादुद्भेदः यथा वासवदत्ता · प्र · कृ · चालता कृत्वा रत्नमालां सा भिरमुमेव पवेद
तया कृतस्य बीजस्योद्भेदनात्प्रकाशनादुद्भेदः १० २८ ॥ ॥ राम १

करणामाह। करणमिति यथा रत्ना०। णमो दे। कुसुमाउह। अमोहदंसणो मे भविस्ससि त्ति। दिट्ठं जं पेक्खिदव्वं ता जाव अस्सो

णं मं कोवि। पेक्खइ ताव इमिस्स मित्य नेनात रांकू प्रवृत्तनिर्विघ्नदर्शनारंभः करणम्। करणमथ यथा वे ण्यां प्र०के०। भीमः तस्माच्चालि

गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयाचेति। सहदेवः आर्य गच्छाम इदानीं गुरुजनानुज्ञाता आत्मविक्रमानुरूपमाचरितुम् युत्सने

नांतेरांकू प्रस्तुयमानस्यारंभो मारभकरणम्। करणमिति। यथा वामदू०। प्र०कृ०। यथाशक्ति क्रियत इत्यारम्य भविष्यता त्वं तवी

तानुकूल प्रस्तुतं कृपां रसः करणं। सर्वतोदिशां प्रतिनिर्देशावेष सम्पत्ते प्राक्रमस्या विवाहेतत्वादेति ११ अथ भेदमाह। भेदः

प्रोत्साहनेति यथा यथा वेण्या। प्र०कृ०। द्रौपदी। णाह। मा क्खु जण्णसेणीपरिभवुद्दीविदकोवा अणवेक्खिदसरीरा परि

करणोपक्षेप्तारंभो भेदः प्रोत्साहना मता ॥ ॥

क्कमिस्सधं। न दोषमप्यमनसंचरन्ती आरं रिउबलाइसुणी अंर्तिमामः अपिसु हृचिये। अन्योन्यमितरत्वं ते न विघस्मापाद्दो

पघाः। ज्ञो यो त्साह वीनानुगुणत्वे नैव प्रोत्साहनाद्भेद इति यथा वामदू०। प्र०कृ०। अपाजेताच्छूतारणोति पद्यं चाणाक्य णाराहन

गुणस्य प्रोत्साहनाद्भेदः एतानि च द्वादश मुखांगानि वानारंभद्योतकानि सा हान्यारंपये ताबाविधेयानि एतेषाम् पदेप

परित्यासपुत्सुद्देहसमाधानानामवश्यंभवितेति इति मुखसंधिः १ ॥ ॥ ॥

द·रू·टी· अथ सांगं प्रतिमुखसंधिमाह लक्ष्यालक्ष्यरूपेति तस्य बीजस्योद्भेदः किंचिल्लक्ष्यः किंचिदलक्ष्यरूपोद्भेदः प्रकाशनं तत्प्रतिमुखं यथा
८ रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपात्तस्य सुसंगताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया
8 लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तान्तेन किंचिदुन्नीयमानस्य दृश्यरूपउद्भेदः प्रतिमुखसंधिः वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के भीष्मा
दिवधेन लक्ष्यस्य कर्णादिवधाल्लक्ष्यस्य भीमक्रोधबीजस्योद्भेदः सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजं स्वबलेन
निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम् इत्यादिभिः दुःशासनस्य हृदयक्षतजपाने दुर्योधनस्य च गदया ऊरुभंगे

लक्ष्यालक्ष्यतयोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् २९ बिंदुप्रयत्नानुगमादंगान्यस्य त्रयोदश विलासः परिसर्पश्च विधूतं
शमनर्मणी ३० नर्मद्युतिः प्रगमनं निरोधः पर्युपासनं वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ३१ ॥

तेजस्विनां समरमूर्धनि पाण्डवानां ज्ञेयो जयद्रथवधोऽपि तथा प्रतिज्ञा इत्येवमादिभिः स्पष्ट उद्भेदः प्रतिमुखसंधिः यथा वा मुद्राराक्ष
से पूर्वं लक्षितस्य क्षेत्रमध्ये पमपटवृत्तान्तेनालक्षितस्य चाणक्यनीतिपोगबीजस्य पुनरत्र प्रयत्नबिंदुसंबंधस्य च सत्वा
त २९ निर्दिष्टस्य च पूर्वोक्तोपाहितार्थबिंदुरूपबीजप्रलापानुगतार्थोऽतित्रयोदशांगानि भवंति तान्याह विलास इति ३०
नर्मद्युतिरितिच ३१ ॥ ॥
राम
८

पथ्योद्देशं लक्षयितुमाह रत्नत्रयेहेति पद्यार्थः। हे बुद्धे सागरिका हि अप्यपसार्य रमिता। अथापासमेत्य फलोज्ज्वलहृतमनसा
गुणवत्त्वे सोत्या रम्यतर हवि। आलेख्यगतदिवि। तं त्वं तांकुरुस्व। अधास्तमी हि प्रकारिस्य नहापि। तस्य। त्वां त्वयि अत्र मे दृश तां वा कुरु तु
वत्सराजस्य मानसं मतेः चित्रादिना यस्य मतःपरितः पसागरिका पोऽस्य पृथग् प्रयत्नानुरागवीजानुगो। विलास इति पद्याभिज्ञो
भव। कैः चरण तानां नतरप्रतीहारपर्यन्त पशब्द उक्ते गरहाता तत्पशब्द इति चाराकस्य पर्वशेषविति विषयमनो विलासः १ अथ प
रिसर्पः दृष्टेति पद्यविद्या। हे बुद्धे चतुरा पोषम दृष्टेति बलवत्तु रत्यतया रम्य आशाहतमह तोरहेतुरूप रश्मेस्ततस्यापि
ने ता मुने लापापाय नपाद्रुत नमि रचभीष्मः शरैः शापितः॥ प्रोतानेकधनुर्धरा रिविन पद्मा तस्य चेष्टा दृष्टिनो वालस्यापम

रत्नत्रयेहाविलासः स्योदृष्टनष्टानुसर्पतास परिसर्पः २ ॥

रातिलन वत्सुप्रः प्रीतोभिमन्योर्वधादित्यनेन मा धादिदृष्टस्याभिमन्युवधान [illegible] बलवतां पाण्डवानीवाशु हृदयसहायानीसं
ग्रामल हता त्वं डुहृपवा न प्रपलाव्यये न वृत्तिमुखेन वीनस्यानुसर्पतां परिसर्पः पद्यार्थः। सागरिकावचनोचित्रदर्शनात्प्र
सा तरिकानुराग वीजस्य दृष्टनष्टस्य क्वासोक्वासावित्यादिनावत्सराजप नानुसरणात् परिसर्पः। पद्यावानुरागाचारात्मसन
प नले रव नेसमपेसाधु वृषले त्यादिनापर्वसभोद्दष्ट स्यमध्ये न छस्वराहमरूपसं ग्रहहेतुर्वीजस्यानुसरणात् संधा
नात्परिसर्प इति २॥ ॥ ॥ ॥

द.रू.टी. ९ विधूतमाह विधूतं स्यादरतिरिति यथा रत्ना: द्वि.के सागरिका सखि. हिअअस्स मे संतावो बाधेदि इत्यारभ्य दुल्लहजणाणुराओ इत्यन्तं तेन
सागरिकाबीजान्वयेन शीतोपचाररविधूननं तद्विधूतम् यथा चवेण्यां द्वि.के भानुमत्या दु:स्वप्नदर्शनेन दुर्योधनस्यानिष्टशंकया
पाण्डवविजयशंकया चारतेर्विधूतम् यथा वा मुद्रा.प्र.के कौटिल्यः कृत्वा चन्द्रगुप्तवशवर्तिनमनार्यपुरुषस्वामीति रहमानिष्टव
त्वं विनाम लोकवनेऽस्मि रतेर्विधूननमिति ३ अथ प्रशममाह तच्छमः शम इति तस्योऽस्यारतेरुपशमः यथा रत्ना. द्वि.के राजा लिखित एव
वयस्यानया लिखितोऽहमिति परितोषयमानोऽन्यथा विवृणोति अनेन त्वयैव परस्पराभिलाषप्रकाशनेन सागरिका आत्मगतं हिअअ अस्समस
सर मनोरहो अवि ईदिसो इति पश्चिमो इति किंचित् रत्युपशमः शमाच्छमः यथा मुद्रा.प्र.के हेतुरात्मा राक्षसो गृह्यते त्वयैव यत्नः

विधूतं स्यादरति स्तच्छमः शमः ३२ परिहासवचो नर्म च

दंतगरहीतत्वं तेन चारतेश्च स्यारतेश्चिन्ताया उपशमाच्छमः शमरति ३२ अथ नर्म परिहासेति यथा रत्नावल्यां द्वि.के सुसंगता सहि
जस्स कए तुमं आअदा सो अअं पुरदो चिट्ठदि सागरिका सासूयं सुसंगदे कस्स कए अहं आअदा सुसंगता अइ अप्पसंकिदे
वेदिणी तत्ति चित्तफलअस्स ता गेह्ण एदं हासे त्यनेन बीजान्वितपरिहासवचनेन यथा वेण्यां द्वि.के दुर्योधनः चेटीहस्तादर्घपात्रमादा
य देव्याः समर्पयति पुनर्भानुमती अर्घं दत्वा हलाः उवणेहि मे कुसुमाइं जाव अवराणं पि देवदाणं सवरिअं णिव्वत्तेमि इ
त्यौ प्रसारयति दुर्यो. पुष्पाण्युपनयति ॥ ॥ राम ९

भानुमात्यात्तत स्पर्शजाततृष्णया प्राह स्मात्युष्मानिति पतंततोत्वनेननर्मरतोऽस्य प्रहर्षो नोपशमाय दैवतापनाविघ्नकारि त्रावाक्तोस्थटना
त्य रिहासस्य प्रति मुरवांगत्वमुक्तं पद्यामृ द्वारा· प्र· के· चाराताक· मो पश्चे छिन्नामेवमित्यादि चंदनदासाति पंचावानो र्थ परिहास वोक्त न
र्मप स्वार्थेन नर्मद्युति माह धृतिरिति पद्यारत्ना· द्वि· के· मुसगता· साहित्य हर्किवतात्रहासिति तुमरउपत्रुस्य· सागः सम्रंगसिप
द्विहस्य· सुसंगतेदहासितिं विरताविरम मीत्यनेनात्र रागवीजोद्घाटनान्वयेन धृतिः पद्यामृ द्वा· प्र· के· चंदनविरितोंत्यादि चंदनदासेनेक्त

इति सत्नाद्युतिर्मता ६ पद्योत्तरावाक्यातपनम् १ ॥ ॥ ॥

उगुप्तोद्घाटनार्था प्राहि रुक्नेतिनर्मद्युतिः ६ स्मप्रगपतां पद्योत्तरावागिति पद्यारत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के विरहः मो· वन्मस्तद्वि
हिस्मावदहसे राज्ञाः समक्षेतुकं वपस्यक्तिमेततदहत्यारस्य पारिच्छु त इतिपद्यातेन राजविदूषक सागरिकावृत्तसंगतास्मयोत्य वचने
नोत्तरोत्तरानुरागवाजोद्घाटनात्प्रगपतांमिति .पद्यावामृ द्वारा·प्र· के·-- ---- - -- इति उत्तरोत्तरवाक्येः कार्यासिद्धिवीजप्रको
शनात्प्रगपनप्रसमन मितिपाठांतरं १ ॥ ॥

द·रू·टी· १० 10

अथ निरोधमाह हितरोध इति यथा रत्ना॰ द्वि॰ अं॰ राजा॰ धिङ्मूर्ख प्राप्ताप्यारब्धप्रमपीतिपथेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरू-
पहितस्य वासवदत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधात्तिरोधनं यथा वा मुद्रा॰ प्रथमेऽङ्के चाणक्येन वृषल एवेत्यनेनो-
क्त्यनाहितागमानापस्वेच्छानिरुद्धे चन्दनदासस्य राजस्य हितमन्तस्यानिरोधनात्तेन निरोधः अथ पर्युपासनमाह पर्युपास्ति-
र्ध्यनुनय इति यथा रत्ना॰ द्वि॰ अं॰ राजा॰ प्रसीदेति प्रयामीतिपथेनेव चित्रदर्शनात्कुपितावासवदत्तापान्स्यनुनयाल्लाप-
क्रयोरन्तरागोद्घाटनात्त्वयेन पर्युपासनं यथा वा मुद्रा॰ प्र॰ अं॰ चाण॰ म दृष्टास्मि छिन्नं --- त्वां निपोतुमिच्छामीति रक्षजनस्य

हितरोधो निरोधनं ३३ पर्युपास्तिरनुनयः पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ॥

--- नुनयात्पर्युपासनं ९ अथ पुष्पमाह पुष्पं वाक्यमिति यथा रत्ना॰ द्विती॰ अं॰ राजा॰ सागरिकां हस्तेन गृहीत्वा स्पर्शं सूचयं-
नाटयति विदू॰ भो एषा नु एरिसा रम्म राजा श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः इत्यनेन नायकयोः साक्षादन्योन्यस्पर्शनादिना सविशे-
षानुरागोद्घाटनात्पुष्पम् यथा वा मुद्रा॰ प्र॰ अं॰ -------------- एतत्स्यान्मयनुरागप्रकाशकं वि राम-
शिष्यवचनं पुष्पम् १० ॥ ॥ ॥ १०

अथोपन्यासमाह उपान्यासमाह॰ यथा रत्ना॰ द्वि॰ अङ्के॰ सुसं॰ महान्खलु संक्राएरवपत्रम्यत्रुष्येतामहीसागरिपातायसी
दउद्वत्यतेनसुसंगतावचसा सागरिकाप्रपालिखितासागरिकु पाच त्वामितिस्पतावाग्वचनयावीजोद्भेदाउपन्यासः यथा
वासुदत्ता हृमे॰ प्रथमेअङ्के॰ वंदनदासः। किन्ति अस्माहोजरगादोइ कीअहीत्यादिरोनातुरागहेतुर्वाक्यरचना ११ अथवत्र व
त्रमिति यथा रत्ना॰ द्वितीये अङ्के वासवदत्ताप लक्विनिर्दिश्य अज्ज उत्त ए सावि अजुर समीवेरत्तुपत्रम्यचित्रवसंधेरकुंव
ती एसा सवेज्ज ण आसमुष्यसेति॰ अनेन प्रत्यहानि छुरमभिहितं यथा वासुदत्ता॰ प्र॰ अङ्के॰ चाणाक्येनशमेनेत्यादिनाचंदनदासं
प्रतिविछुरमभिधानाद्वज्रम १२ अथ वर्णसंहारमाह॰ चातुर्वर्ण्यपति यथा वीरचरिते तृतीयेअङ्के॰ परिषदियमृषीणामि

उपन्यासो वाग्रचनावज्रंप्रत्यक्षनिष्ठुरं चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ३४ ॥ ॥

तिपद्येनऋषिक्षत्रियामात्यादीनांसंगतानांवचमारामविजयासमितियरशुरामदुर्नयप्यादोहयाज्ञाहारेतोद्भेदनाद्वर्णा
संहारः यथा मुद्रा॰ प्रथमेअङ्के॰ चाणाक्येनचेयाताः द्वैमितिप्रबार्थति पद्येनसर्वाअपि प्रकृतयः सुखेनंपातुनतदवेलंवे
नाहंद्वाचेसाधयेत्किंतुस्वबुद्धेवेति॰ चातुर्वर्ण्यनिर्वर्तितं नवर्णसंहारउक्तः १३ एतानि त्रयोदशप्रतिमुखांगानि मुखसंक्षेप
हिमविंदुलहणानांतरबीजप्रयत्नानुगुणत्पानानि विधेयानि एतेषांचमध्येपरिसर्पप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां प्रा
धान्यमितरेषांयथासंभवंप्रयोग इति ३५ ॥ ॥

द.रू.टी. ११

अथ गर्भसंधिमाह गर्भस्तु दृष्टनष्टस्येति प्रतिमुखसंधौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया स्तोकोद्भिन्नस्य बीजस्य सविशेषोद्भेदपूर्वकः
सान्तरायो लाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्यैवान्वेषणं वारंवारं सोऽनिर्धारितैकान्तफलप्राप्त्याशो गर्भ
संधिरिति तत्र चौत्सर्गिकत्वेन प्राप्तायाः पताकाया अनियमं दर्शयति पताका स्यान्न वेति प्राप्तिसम्भवस्तु स्यादेवेति दर्शयति स्या
दिति यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्य वासवदत्तालक्षणापायेन तदुपरिग्रह सागरिकाभिसरणोपायेन विदूषकवचसा सा
गरिकाप्राप्त्याशा प्रथमं पुनर्वासवदत्तया विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनरुपायनिर्वेशात्तोपायान्वेषणं नास्ति देवीप्रसाद

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः। द्वादशाङ्गः पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तिसंभवः ३५ अभूताहरणं मार्गो
रूपोदाहृतिक्रमः। संग्रहश्चानुमानं च तोटकाधिबले तथा ३६ उद्वेगसंभ्रमाक्षेपा लक्षणं च प्रणीयते ३७

नं मुक्त्वान्यउपायस्त्यनेन दर्शितमिति यथा मुद्रा॰ तृतीयेऽङ्के कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धेति यत्र उपायापायशंकाभ्यां मौर्य
लक्ष्मीस्थैर्यरूपायाः प्राप्तेः संभवः स च द्वादशाङ्गो भवति तान्युद्दिशति अभूताहरणमिति सार्द्धेन ३६ ३७ यथोद्देशं लक्ष
णमाह। अभूताहरणं छद्मेति यथा रत्ना॰ तृतीयेऽङ्के काञ्चनमाला साधु रे वसन्तक साधु अदिसइदो अमच्चो जोअंधरा
अणो इमाए संधिविग्गहचिंताए इत्यादिना प्रवेशकेन गृहीतवासवदत्तावेषायाः सागरिकाया वत्सराजाभि॥ ॥ ॥ राम ११

सरत्नांकुशविहृषवक्षसंगताकूसंकोवनमालाउवाद द्वारे तोहर्षितमिदयमताहरतांपद्मावेतयं इतोपेंद्रे अम्बत्यामाहतरतिपद्यामनुना
स्यचभक्तेतिपद्ये सूतवचनेन पृष्ठिङ्कि रस्य कं स्ववचनमुक्तम् पद्यावासेद्वारा हृसे हितोपेंद्रे आहि गुरिक्षुकस्य धारितोतविराजगमस्वस
र्व प्राकृतवचनप्रभृति तोप योगि कुस्मावरता प्रभृतस्य राहस प्रातकुसुमपुरहृत्तांतकथनस्याप योगि कुस्माचरताहृस्रताहरताम १
मगौशते पद्यारत्नो इतोपेंद्रे विहृषकः हेहिकम् वहुसि समीहित अधिकापए कल्मसिद्धाय ए रानावपस्य कुशलंचि यापाः रत्न्या
रम्य विहृतकौतुक पत्येव मेरामित्यंतेन पद्या विहृषकेता त्यागारे का समागमः स्वचित तथैव निश्चित हृयो राजेति वेदितरतितत्वार्थ

अमृताहरतांकुसमार्गमत्वार्थपवर्तनम् २ श्रीसांवशिवोजयतितराम॥

कृथनं पद्मावामुद्राराहृसे हितोपेंद्रे जेहं विस्मृतम इतिनानाविषपयासंगमतास्मेन तेशहृसस्यतत्वार्थकृपनमिति मार्गः २ रूपमाहृ रू
पमितिपद्यारत्नो इतोपेंद्रे राजा अहो विभ्रमपि कामिजनस्य स्वगृहिणी समागमपरिभाविनो नवमिनवंजनं प्रतिपहृपातः तथाहि प्रणा
पविशदीवक्त्रेहृष्टिंदृत्तातिस्मारम्यकुचचिरपतिवसतकुः किंत्वत्र ह्रे विदितः स्यात्सोपहृतो तो देव्याः रत्नवेनेन रत्नावलीसमागमप्रा
प्राशाङ्कयापनेवदेवी शङ्कापावद्धवितक्कोटूपं पद्मामुद्रा हि रं ॥ ॥ ॥

द॰रूप॰ हासः भगवति कमलालये भृशमगुणज्ञासि एतः स्थानं हेतुमपि देवप्रमज्यस्येत्यारभ्य अपि चादिनोतेत दृहुमाप्रयोत्पलनेत्रे क्वाम
१२ कामांकुरो मा स्वंतराहृतस्य वितर्कप्रतिपादनरूपमिति ३ उदाहरणमाह सोत्कर्षमिति यथा रत्ना ततो ऽये विदू सहर्षं हा हा भो कामसखी
रत्नावल्ला हेरा विन तारिसो वअस्स ससस परिओसो आसि जारिसो मह सपासादो पिअवअस्स तां सुणिअ भविस्सदि त्ति तर्कयामि इत्यनेन
रत्नावलीप्राप्तिवार्ताक्रोशावाप्ता भा हृति रिज्यत रतिउत्कर्षाभिधानाद् उदाहरणं यथा वेण्यां हे कृ योधः शास्त्रविभर्तिस्थिमजगुरुमहरीति अ
न्यत्या आस्वोत्कर्षस्याभिधानात् यथा मुद्राराक्षसे हे कृ मपातावत्सुद्ध त्र मस्य चं इत्नहासस्येत्यारभ्य रक्षात्मनः सपक्षाति पक्षांतेराहसे

रूपं विशेषवचनात्सोत्कर्षस्यादुदाहृतिः ३८ क्रमः संचिन्त्यमानाप्तिः ५ ॥ ॥

न सोत्कर्षाभिधानादुदाहरणं ४ क्रमः संचिन्त्यमानेति यथा रत्ना ततो राजा उपनतप्रियासमागमस्यापि मे किमिदमित्यारभ्य विदू आ
कूतर्पमो दि समरिए ए सो पिअवअस्स सो तु मजेव उद्दिशिअ उत्कण्ठानिर्भर मतदिः तात्तारवे देमि स उत्साहगमतामित्येतेन वत्सराराजस्य
चिन्त्यमानसागरिकासमागमस्य ज्ञात सागरिकाप्राप्तिः यथा मुद्रा हे कृ पाकु तातारितर वससरा तिगार्थवाचनानन्तरं मनुगतं अपेकुसु राम
चिन्त्यमानसागरिकासमागमस्य ज्ञात सागरिकाप्राप्तिः यथा मुद्रा हे कृ पाकु तातारितर वससरा तिगार्थवाचनानन्तरं मनुगतं अपेकुसु
मपुरहन्त्वातज्ञोभवत्वत्त्वाधिरिति गाथार्थः रत्यनेनपर्यंह्वारकास्तिछताति कुसुमपुरहन्त्वात हर चाराणमनस्य संचिंतस्यप्राप्तेः ५ १२

त्कमांतरं मत मेदेनाह भावज्ञानमिति यथा रत्ना० दृतो राज्ञा ष्पियेसागरिके शीतांशुर्मुखमुत्पले इति स्मारम्यत्वं यथास्य रु
चिंमित्यतेनवासवदत्तापावत्सराजभावज्ञानात्कमांतरं यथावासु दत्ता० दृतो पाऊतातो खस्ये सामिति गा थार्थभावज्ञात्कमः प
न्नधंतमयह सत्य इति यथा रत्ना० दृतो राज्ञो साधुवयस्य साधु उद्दतेपारितोषिकं इति कटकं ददाति इति सामदानाभ्यांवि
हः यथास्य सागरिकासमागमकारिताः सत्यहास्त्यह यथावासुदत्ता० दृतो कं नाछेन मकताति परिधीयस्वलितमवते सा
व पाम्यह उतिकं तुकं वचन सामदानरूपम स्नाम्यह इति यथा रत्ना० दृतो राजाधिस्मरवंवत्वृत एवाप मा पतितो स्मा
कमनर्थे कुतः समीहितप्रीतिः प्रतापवद्भमाना स्यतिदिनमव्यलाकं वी हेम दत्तं त मद्भुतपूर्व हेतमया० त्रे पामुंचस्यपस्कुर

र्मविज्ञानमप्यायरे संग्रहह सामदानोक्तिरस्य होलिंगतोतुमा ३९ ॥ ॥

मसहनाज्ञीवितमसोपहृदयस्य प्रेम्णाः सवालितमविषह्ये दिनवाते विहः मोच्य स्सवासवदत्तादं कुरिस्साहिति राजाना मिसा
त्वरिस्माउनादुकूरं ज्ञाविस्सारिति तदूमीत्यत्र प्रकृष्टप्रेमस्खलेन सागारे नुरागजन्येनवासवदत्तापामरताभ्यह हृतमनमा
नं यथा वासुदत्ता० दृ० के राहस खड्गमाहृ तो कृ छयना विरोधगुप्सनानेन भवितव्यमिति राह से नाम्यहनाद बुमानं १ ३९ ॥

वृ.र.टी.
१३
13

अथ यथा विवलम । अतिसंधिरिति पद्यारत्नावल्यां । ततो कांचनमाला । महिरोऽस्य सा चित्रमालिन्याऽस्य समसंवरे मिक्षोरिकां
हहातीत्यादिनावा सवदन्ना कांचनमालिका भ्यां सागरिकाप्रसंगता वेषा भ्यां राजविदूषकवपो रतिसखी पमानत्वाद्गावेवलमि
ति यथा मुद्रा । द्विकार्पण्यत्वान्मनसः प्रमत्ततत्वा च प्रतीतिधीं नाविस्मतेऽहं नोक्त । तिरूपलद्या । उत्प्रेनेन उच्छ तनामसवाना सधि
वलम । ८ अथ तोटकं सरलमिति पद्यारत्ना । तः वासवदत्ता उपसत्य । कुतं एद सारिकं एदं पुनः सरोषमप्प तोऽउत्तरे हि । कुंस
हृते विन्यासि तो हिएसेव्याउः स्वमत्तुभवीन्मारि । कांचनमालेपदेस्स जोन्मलहापासेता । वं विन्यस्यातोहि । राहुङ्कवल
र्न । एरापिउङ्कक्कस्स अस्य गा सो पूरेह्य त्वं तेन वासवदत्ता सरघवचसा सागरिका समागमांतराय भतेनानिपततप्रापञ्चकारि

अतिसंधिस्थिति वलं संरब्धतो टकवचः ९ ॥ ॥

गोतोटकमुक्तं यथा वेतपी । तता चपलपरिबोधितः स्त तिमिरघरोषे निशामित्यादिना । चतापुबो पावहहं तावहन्ये । विमा
पुष्करिस्य तेनान्यो न्यं वृत्तांतमस्त्याल्लोसरप्रवचसा सेनाभ्येहारिका ऽरोतापात्र वविज्ञय प्रास्याशान्वितं तोटकं यथा वामुद्रा । दि
ती राहतसः स्य स्वमाकृष्य स संभ्रम मारिमा पास्यितेवः कुसुमपुरमुपरोत्स्यति । प्रवीरकूर द्विप्राम हातो प्राकारं परितः शरी
सनवरैः हिप्रपरिक्रम्यता मित्यादिना । विराधः अमात्यालमावेगेन हृत्तामिदं वार्पतरस्य तरा हे व स्यसंरंभवचनं तोटकमिति ९ ॥

राम
१३

मतांतरे त्वाधिबलतोटकेलक्षणपति तोटकस्यान्यथाभावइति पश्यारला। ततो राजा देवि एवमपि प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किंविधि
ज्ञापयामि। अत्रानुनयामि विलक्ष्यएव लोहा कृतांच रत्तापो स्त्रवदेविमर्ष्ये क्रोपेपत्तात्रानि तांगुरवेउ विवेह
र्डेहततायदिपरेक्ष्मत तामपिस्यात उ यनेने तोटकस्यान्यथाभावस्यार संरब्धवचनराज्ञो क्रोत्वात तोटकमाह संरब्धवचनोमि
त पश्यारला उराज्ञा प्रिय वासवदत्तेप्रसीद वासवदत्ता अन्यत्ता विधीरयन्ती अप्तोउउत्तमा एहु भत्ता भत्ता अस्मि सं
विद्रा उ एदां इंकवरी रंगतिवासवदत्ता पासर ब्धवचनोक्तिः पश्यावाणिपा ४० राजा प्रदरखिद्विलकुशल मंगराजस्य पुरुषः
कुशलं शरीरमात्रेत्त त्यादिना राजा ससंभ्रमम कपासि त्वमादिनां संरब्धवक्तसातोटकामित ४० उद्वेगइति पश्यारला

तोटकस्यान्यथाभावं ब्रुवतेऽधिबलं परे संरब्धवचनं यत्तत्तोटकं संप्रचक्षते ४० उद्वेगोरिकृता भीतिः शंकात्रासौ
च विद्रवः ॥ ११ ॥ ॥

ततो सागरिकात्मगतं कहिं अवि इह पुस्सेहिं अत्तणोरक्षाए तरिंडु तापरिव्याद् इत्यनेनवासवदत्तातः सागरिकापापः अप
समत्युद्वेगः पाहिपस्यापकारीमत स्यारिपश्यावतया ४० ततः अत्याभयम कष्पमासन्न एवासौ कोरक्षराजपुत्रमहावनोत्या
तमारु तोमारुहि रिपार भ्यवस्थानाथमाचरिष्यतीयत अरितोउद्वेगः पश्यावसुभूतिः राहसः सोहिं संखे कुतशराग
कवरोः परितोषः अपकलमाने सटपलवादारु कर्म गः प्रपलमाधि छामीति राहसस्यचाणाक्यसकाशादुद्वेगः १० ॥ ॥ ॥

र॰टीका॰ शंक्राज्ञासाविति पद्यार्थलाव ल्यां ३ वि ह॰ पद्यनु वै: स संभ्रम मंत्रा ३ ण एसा कं दहे उवा सवदत्ता पद्या गांवा का हेदि रा
१४ जा ससंभ्रमसमुप सत्य ह्वा का विय ने नवा सव ह त्रावुद्धि ग हीता पा: सा गरिक्का पा: मरत्ता शंत्रु पा तं न्त्रमइति पद्यावे तां
14 ३ वृ ने प च्ये कूल कूल: २ न्स स्व त्यामा स स न्त्र समा तुले २ वृ स्ट ए ष न्मा तु: पंता ज्ञा मं गाभीत: वि टा टा समं शर व र्षे ३
वीध नरा धेपा व सि इ वति सर्वथा यांत उ: शा सन स्य ता सेनय वृ त पाप्र विश्य स प्रहार: सम्भांत: स्त त ता पती श कुमाररा तिज्ञा
शइत्ये ता म्यां त्रासशक्रा म्यां उ शासनद्रोणा वध सचक्रा म्यां पांउ वा विज य मा त्या शा ञ्चित: संभ्रम: पद्या का मुग्ना द्धिता॰ गहस

गर्भवाजसमुद्रेदादाहेप: परिख्रीर्तित: ४१ ॥ ॥ ॥

:वा मा हि स्यं हृ ने स्र ठ चा पे तित्वा न्त्रा न्स॰ कं प्र यस मे वसर्प दर्शनं न्त्रयं रा हसस्स म प शं क्रा हयं: संभ्रम मि ति ११ न्त्रा
हे पमा ह गर्भेति पद्या ४ लाव॰ हता राज्ञा व प्य दे वी प्रसा दहं म न्त्रा ना न्य मत्रो पा पं व श्पा स्ये पुर: क्रमा न र स्वे
पा स्वा प्र सा द न प्रीति नि: प्र स्या शी मता: स पुन त द्धि म हा स्यि ते न हे वी मे व गत्वा प्र सा द पा मी त्व ने न दे ठी प्र सा हा प त्रा सा ग
रिक्रा गम्या गम सि द्धि रा ति गर्भवा जो द्र दा दा हे प: पद्या वे तं पा ५ न्त्र वे पुदर क्र: न्त्र प वा दि मे न्य दे ह्व उ वा ल हा स्मि त स्स र खु राम १४

एवं रीत्या अपि द्विदुरुक्तं स्यात्तो बीजस्य परिस्फुटपिततादाम्भहं इति तोवर्द्धितं कुरास मनुतोपोन्याहतावर्द्ध ऊमूलस्य ज्ञ इह विसमादि ततो पंच
लादि समग्रहतो कुसुमस्य फलमित्यनेन बीजमेव फलोन्मुखं तपादा हि पत्र उत्याहेय पत्यामु हा हिता विरोधः तस्मात्तोक्त ह
तद्वेनेत्यादि चात्राक्षबीजसमुद्भेदाद्भेदः १२ एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्रोक्त्यथा शाप्रारम्भवृत्ते नोपानिबध्नीयानि अथावाच
मध्ये ऽवमर्शः ताहरता मार्गतोटका धिवला ह्येषां प्रो भूयस्त्वमिति तिसां गो गर्भसंधिरहन्तः ४१ अथावमर्शसंधिः क्रोधेनेति यत्रावम
र्शनमवमर्शः पर्यालोचनं तत्र क्रोधेन वा व्यसनाद्वा विलोभनेन वा भवितव्यमनेनार्थेनेत्यवधारितैकान्तफलप्राप्त्युपायो
त्मा गर्भसंधिभिन्नबीजार्थसंबन्धो विमर्शोऽवमर्शः यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के अग्निविद्रवपर्यन्तो वासवदत्ता प्रसन्ना निरपा

क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्श इति स्मृतः ४२ ॥

यरत्नावलीप्राप्त्युपायस्य वासवदत्तावशीकरणदर्शितः पश्चाद्वेणीसंहारे उपेक्षधनरक्रान्त्मा भीमसेनागमपर्यन्तं युधिष्ठिरः निमस्य वि
चिन्त्य तीर्णो भीष्ममहोदधावित्यत्र तल्पावशेषे जयद्रथादिभिर्विजयप्रत्याशा समस्ता भीष्मादेर्महारथवधाद्वधारितैकान्त
विजयपावमर्शे दर्शितं यथा वा मुद्राराक्षसे गर्भसंधौ प्रसिद्धस्य मुद्रान्विचक्षणचाणक्यनीतिरूपबीजस्य क्रोधे हासमहोत्सवप्रतिषे
धात्सनाग्रपुरीनास्यात्त्रयपावृषपा विमर्शनादनुसंधानात् ४२ ॥ ॥ ॥

द.रू.प. विमर्शसंधेरंगान्याह। तत्रापवाद इति सा धैति। यथा वेणीसंहारे। शल्यं प्रति कृपाचार्यः। कथमस्मदद्यापि। यथा रत्नावल्यां। सुसंगता। सा खलु तवास्यां तामसि हितायाः एवं ज्ञातोसि।
१५ पेसि इत्ति। यथाह। कृति स्मा उवचसि। इह अद्य एते राजानः ततः स्यादि। बुद्धिः यिताः देन्ति। विदूः। सो दैग स्म दि तया यिता। तं खु बिहु हेवी ए।
१५ स्यास्त्य। भोवस्य संसमा। स्य स्सहा। एमावेसि सा। खु देवी ए। दु स्तरत्ती एषेसिद्। स्पदेस्य स्थिय स्त्र। ति। ता। कुहि। र। राजा। स्य हो
निरनुरोधा माचि देवी त्वं तवा सवद त्रा दोष प्रख्यापनादपवादः। यथा वेण्यां। षष्ठः। युधिष्ठिरः। पाचाल कृष्णा सुहृदामादिता तस्य
दुरात्मनः कौरवा पसद स्य पदवी पाचा। न कृष्णवलव श्रीवृकोदरशल्यस्य पा तस्य प्रधान हेतुः दुपलक्ष्य राजत्वेन दुर्योधन दोष प्रख्यापनादप
वादः। यथा वा मु त तौ चा ता क्या। स्मितं कृत्वा उपाल कुतदिव य मा हू ताः। गौ चा तो कंसनो यातस्म हूप दोष प्रख्यापनादपवादः १

तत्रापवादसंफेटौ विद्रवद्रवशक्तयः। द्युतिः प्रसंगश्छलनं व्यवसायो विरोधनं ४३ प्ररोचना चलनमादानं च त्रयोदश
दोषप्रख्यापवादः स्यात् १ संफेटो रोषभाषणम् २ ४५ ॥ ॥

संफेट इति। यथा वेण्यां षष्ठेऽङ्के। ततः प्रविशत्याक्रोशमानो हेतमिहितः स्य प्रति भीमो। कौरवराज कृतं बन्धुजनादर्शनमन्युना मैवं वि षादं कृपाः। तुल्या
स्य त्रो धावि हपवर स्य वा कुलर प्रवृत्ता वित घोर संग्राम वितत भीम दुर्योधन योरन्योन्य रोषभाषणा ताति न यावा मान्वयेन
संफेट इति। यथा मु रा ततो पं। वैतालि का यरा ना मु व तासत सहस्र राष्ट्र ने चारता। सक्रोधं वे हि नेरति रुक्ते तन्द्रा दिराजचा गाम्य राम
पोरोष संभाषणात् संफेटः २ ४५ ॥ ॥ १५

विरुद्धवशात् यथा कुल्लितरामे ४ वरवः येनावृत्य प्रस्थानि सामयत्नतामयं तत्सा पासितं वाल्स्याघेनकृता हृसत्रवलयप्रसर्पतौः त्रि
दितं प्रश्यावृत्तं हृदयं स एवाविशिरवे रापरि ताशस्य लोमरू च्छाघोररामः प्रवेशाविवशोव छालवोनीयतेः यथारला ४ कुन यथ्येम
हान्कुलकूलः हृस्यौ गां हृमेत्यादि युनर्वासवदत्ता कलत्तदुत्लता कवुम्भुत्न गोक्षारतो ताभ गांमिए सामयशतिख्रिता हिरूस्याप्रस
जदासा स्मरति स्याविवत्नदीयनेन सागारिकावधवधाविरुक्षिविरुद्धवः यथा वोमुद्राः रत्ना० गरुद्रैरावरुचकृमिति यये वधूस्यो
विरुद्धवः ३ हृदशीत यथोत्तरचरिते पञ्चमे कुलवः स्रग्धवाशं तकृहास्तेवधि चारागीयवरितातिलं वितयेलवोरामस्य
गुरोस्तिरस्कारं कृतवान यथा वेण्यां ६ स्वकेयुधिष्ठिरः भगवत्लसोम्तजसुमद्राभद्राभ्यातः तातिप्रीतिर्मनसिनकृतेत्यादि

विरुद्धोवधश्च यदिर्द्वोगुरुतिरस्कृतिः ॥ ॥

नाङ्घिस्थिरेतावलव्यातिरस्कारां यथा वामुद्राराः रत्नाः चं हृगुमेनचाग्गवयस्यन्येनैवेदमनुष्ठितमिस्यादि नातिरस्कारगा
तद्वः ४ विरोधशमनमिति यथा रत्ना ४ मंत्रसव्याजेः सयथ्येरत्यनेन सागारिकालाभविरोधिवासवदत्ताकोपोपशमना
च्छक्तिः यथोत्तरचरिते षष्ठे कुलवः विरोधोविश्रान्तमित यथे यथा वेण्यां पञ्चमे कृकुर्वत्वाहृतानाभितिमा मोक्तिः यथा
वामुद्राः रत्नाः वाणक्यः हृषलनयारित भ्रातिविधानं राजाः वृिमक्रोशलादुतप्रयोजनाये हे घाचारा कृथामक्रोशलम
विध्यतिप्रयोजनायेहृपै वेत्यादि विमक्रोशलादितिकार्यविरोधस्य तस्यविरोधस्यशमनाच्छक्तिः ५ ॥

ह.कृ.टी. तर्जनेति पद्यावेत्यपं वक्षेक्षे एतद्वव चनमुपक्रम राजानुजस्यमारभ्यजन्मेन्दोरित्यादितः सक्लो। स्थितः सरम समित्यंतेनदूर्वचन नलाव
१६ लोक्ना स्याद्दुर्योधनतर्जनोद्दे जनेन्नारिस्यां पुरुवविजापात्रकूलदुर्योधनो स्थापन हेतुश्चांभीम स्य क्षुतिरुक्ता यथा वाखडा॰ रुता॰ राजा
16 स्यन्यन्देवदुमत्त छिंतचा ता॰ स्मा॰ देनेत्यादि क्रातर्जनरूपा धुतिः ६ गुरुकीर्तनमिति यथा रत्नावल्या ४ के पा सोसिंहलेश्वरदुहि
तार रत्नावलीनाम्नापुष्यतीवाम्सवदत्ताद्दर्थादुपपर्व प्रार्थिता सती प्रतिह्नेत्यनेन रत्नावली लाभानुकूला भिजन प्रकाशिना प्रसंगा
द्गुरुकीर्तनप्रसंगः तथा मच्छकटिकायां च गतः एशो शास्त्र मस्त पुस्रो च्यन्त विरशाहतेश शेशाः चालुदत्तो वारि दुः वरे
विरोधशमनं नेशान्त्रि प सर्जनोद्वेजने धुतिः ६ ४५ गुरुकीर्तनं प्रसंगः ७ ॥
दुरतांतिताणाहि॰ एदेत्ताकिलणाताि स्याव संतसे ताामुवस्स लोहेताकावादि हन्ति चारुदत्तः मरवशतपरिपूर्णमित्यादिना चारुद
त्तवधा भ्युदयानुकूलप्रसंगा गुरुकीर्तनमपद्यास्मद्दारा हसे॰ रुता॰ च भो धीनांतमाल प्रभवद्विशलयशमवेत्यव नाना
मापरे त्यथब्रूतं तो चेदुलतिभि कुलत्हो भितांतजेलानां मालेवा म्लानपुष्पातवम्पातेशो नैरुत्यतेपा शिरोभिः सामप्येवस्तव
लंनो वृष्यपतिविनपालंहूतं तेप्रशस्तेवं रत्यादिगुरुकीर्तने प्रसंगः ७ ॥ ॥ ॥ राम
१६

छलनमिति यथा रत्ना॰ ३ अंके राजा अहो निरनुरोधा मयि देव्या त्वनेन वासवदत्ता परस्पराः संपादनात् वत्सराजस्यावमाननात् छलनमि
ति॰ यथा मुद्राराक्षसे॰ ततो राजा सक्रोधं पश्यति तो वेस बुद्धिनिरुद्धचेष्टा मत्सरस्येत्यारभ्य एते स्वबुद्धिमतापमिच्छन्त्याम है रत्यादि
गुरोः चाणक्यस्य अवमाननाच्छलं॰ यथा चरमाभ्युदयशीतापीः परित्यागेनावमाननाच्छलनमिति ८ व्यवसाय इति यथा रत्ना॰
४ अंके ऐन्द्रजालिकः पिच्छिकां भ्रामयति एकस्मिन्निति आख्यासमाहितहरो जलज्वलनतोयमहीतलानि॰ यस्य ॐ तो हा वि न उ दृहि॰ स्मारानित॰ १ अ
हवाविं वद॰ पाता न पिए गामस्न पउ स्माए साभ गा मिहि स्से एण जमह सिद्ध॰ तहा दे मि पुरं॰ ग त तो मन्त्र व्यवहारावेत्तो यनेनैन्द्रजालि

छलनं चावमाननम ८ व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः ९॥ ॥

क्रोमि त्यया निसंभ्रमोत्थापनेन वत्सराजस्य हृदयस्यसागरिकादर्शनानुकूलां स्वशक्तिमाविष्कृतवान् यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के न
न्त्रेनाघवारेति प्रविष्टिरः स्वंधशक्तिमाविष्कृतरीति यथा मुद्रा॰ ततः चाणक्यः॰ विहस्य एतल्लाभाराहसेन ममापुनर्ने ज्ञाते
नहमि यमवेत मुद्धत्यमवानि वसतले मलयकेतुनाधिराज्यपदानि यो जितेरानि उद्धराहासनाति विभवाधिद्वेपार्श्व सोऽभ्यास वेच
स्वशक्तिप्रदर्शनं व्यवसायः ९॥ ॥

ह.द.रा. संरब्धानामिति यथा वेगायां पंचमे के राज्ञा रैरेसहन्तन यात्क्रेमवंहृद्रुस्यरात्तः पुरोनिंदितं व्यमा त्मावूर्मभ्णा घसेत्रापिच हृत्वा वे
१७ शे कुभार्ये ति म्नारभ्य शोकं त्वांवन्नपन शलिले रिति राज्ञा दु रात्मन भरत कूलाय स इयं इव पशो नाहं सवानिव विकृत्वनाप्र
17 गल्भः किंतु इ हवति नयुरा मुममित्यादिना संरब्धपोः स्वशान्तुत्ति विशेधनसः पश्चावाग्रुद्धाः ततो चोरानेः देवमविह्वाराः प्रमाणा
पत्ति राज्ञा विह्वा सापव्यविकृत्य नोभवन्तीत्यादिक्रोधसंरब्धवोरस्योन्याधिहेपान्ति विरोधनं १० पश्चावेगायां ६ स्त्रके पाचालकः स्त्र

संरंभोत्तिर्विरोधनं १० ७६ सिद्धामंत्ररातोमाविर्दर्शिका ॥ ॥

हं देवेन चन्द्रपातिनेत्रुपक्रम्य ह्लतंचसंदेहेन पर्वं तांशलिलेनरलकूलशारान्यामि षेक्वाप्तो रत्वादेनामंगलानिकर्तुमाज्ञापय
ति देवो ऽधिष्ठिरस्यातेन द्रौपदी केशसंयमनप्रवोधेष्ठिर राज्यामिषेकपो भाविनोरपि सिद्धत्वेन दर्शितुप्ररोचना यथामुद्रारा
हमेतत्ता १२ ॥ ॥

राम
७

विकत्थनेति पर्यायेणापायपञ्चमे · भीमः तातस्तव सकलारिपुजयाशेति स्वापि च तात चर्णितशेषकौरवः इत्यनेन विकत्थवी
र्या ७ गतस्वयुत्ताविभूरताद्विचलनं पर्यायरत्नो ४ यो गन्धर्वः देव्यामद्वचनात् इत्यनेनोन्यपरेणापि योगन्धरापत्तो नमयाज
गत्वामित्वानुवधीकृत्यालोभोवसराज्ञ स्व पुत्तशति स्वयुक्तकीर्तनं पर्यायस्यद्वा ३ चाणाक्यस्तत्स्वलितमन्त्रिमित्यनेन स्वयुगा
विष्कर्ताविचलनं १२ ह्याहातमिति पर्यावणां ६ भीमः ननुभोः समन्तपञ्चकसञ्चारिणः र होनाहामिन्यायुत्स्वनेनसमन्तवध
कार्पस्यसंग्रहः पर्यायरत्नावल्यां ४ स्वकेसागरिका द्विशो वलोकसदि ह्रिया समंतदपि जालिदामस्वैवङ्कुद्वेहोस्य लावारस्य

स्यात्स्वरोचना विकत्थना विचलनमादानं कार्पसंग्रहः ४१

दिङ्ः स्वावसाराणामित्यनेन दुःस्वावसानकार्पस्यसंग्रहः पर्याये च जगत्स्वामित्वलाभः प्रमोरितिपर्यायमुद्राराक्षसे · चतुर्थे के राक्षसः वा
माहिं स्पष्टं संच पत्नत्वाद्विप्रसावगतानां प्रतिपादयतीत्येतत्कार्पसंग्रहणां चाणाक्यकृतदूकस्यराक्षसानि सधानहपकार्पस्य राक्षसे
नैवदडरूपभक्तिदः सकुनहारासंग्रहणादानं १३ इत्यत्रानित्यपादशावमर्शाणामितत्रेतेषामपवादशक्तिव्यवसायप्ररोचं
नादानानिप्रधानानीति ४१ ॥ ॥

द.रू.टी. १८ 18

अथ निर्वहणसंधिः बीजवंत इति यथावे त्यंबक्षेतु कंचुकाउपसत्य सहर्षं महाराज वर्धसे अयं खलु कुमारभीमसेनः सुयोधन
क्षतजारुणीकृतसकलशरीरो दुर्लक्ष्यव्यक्तिरित्यादिना मुखे पक्षेपसंयमनादिमुखसंध्यादि बीजानां नानास्थानोपहितानामेका
एकार्थ्ययोजनम् यथा रत्नावल्यां वसुभूतिः सागरिकारत्नमाला वसुभूतिः बाभ्रव्य हीनामेयनिभृरवसंध्याहि प्रवृत्तानि वत्सराजेन कुमा
र्यर्थं रत्नावली वसुभूतिः सागरिका निर्वर्ण्य बाभ्रव्य बाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्र्या इत्यादिना दर्शितं यथा मृगाराः पंचमे प्रविश्य पुरुषः त्रे
डु कुमारो अतः गुरुमहात्ताधिदिदोद्दिहरकतोविमवेहिरत्या घंकससमास्मियपर्यंतप्रथमे कृद्रिम बलि स्वामी इत्यादिना कृतार्थाणमिवेत्य

बीजवंतो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथं ऐकार्थ्यमुपनीयंते यत्र निर्वहणं हि तत ४८ संधिर्विरोधो ग्रथनं निर्णयः परि
भाषणं प्रसादानंदसमयाः कृतिभाषोपगूहने ४९ पूर्वभावोपसंहारो प्रशस्तिश्च चतुर्दश संधिर्बीजोपगमनं विरोधः कार्यमार्गणम् ५०

तेषां ग्रथनेनोपक्षिप्तस्य बीजस्य यत्नेन बुधी प्रवृत्तस्यैकार्थ्यीकरणमिति निर्वहणसंधिः ४८ अस्यांगान्याह संध्यादिन संधिरिति ४९ यथेदि
लक्षणंमाह संधिर्बीजोपगमनमिति यथा रत्नावल्यां वसुभूतिः बाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्र्या बाभ्रव्यः समाप्येव प्रतिभाति इ
त्यनेन नायकावीजोपगमनात्संधिः यथावेण्यां दृष्टं ॥ ॥

राम १८

द्रे॰ भीमः भवतिपत्नवेदिसंभवे स्मरति भवतीयत्सयोक्तं चंचद्भुजेति इत्यनेन मुखोपक्षिप्तस्य बीजस्य पुनरुपगमनात् संधिः यथाभूत्यं च
मावृारंभे सिद्धाद्दुर्यकृत्य प्रवेशेन वीजस्य चारणात् नीते रुपगमनात् कार्यसिद्धयर्थम् उपगमात् निर्वहणात् तत इति संधिः १ अथ विरोध
मा॰ द्रू॰ विरोध इति यथा रत्नाचतुर्थे वसुभूतिः निरूप्य कुतोयं कृत्य कृत्या राज्ञो देवीनामाति वासवदत्ता अज्ञाए सेतु पवृत्तस्य राज्ञः
.अलं यौगंधरायणोन न्यस्ता कुत्र मम समानि वेध्य करिष्यतीत्यनेन रत्नावली लाभ आर्या न्वेषणात् यथा वेण्यां ६ अंके भुं चतु
भ च नुभाभार्यः दृष्टा मे द्रू॰ युधिष्ठिरः द्रू॰ भयपरमवाशीङ्क भीमः सपदमा मीत्युपक्रम्य युधि॰ गच्छतु भगवान् नुभवतु तथाविना वेतालीसं
हारमित्यंत द्रू॰ शं सपमन कार्यस्यान्वेषणात् यथा वासदत्ता॰ यचमे द्रू॰ लिद्धार्थ इतो यो विवादे तवागा कृ॰ सावगाः गोष्ठ॰ दु॰ होड॰
दे॰ कू॰ त॰ सिद्धीः अहं विभाडराम्भ तोदो भुद्दयाचेमीत्यनेन दृष्टतोनाचित्तवृत्तिम हाप्रयोजनासिद्ध्यर्थं मुद्राया चन व्याजे नेमा
गुरायणा प्रति गमिष्यामीति भाविकार्यस्य मार्गणात् द्विरोधः २ ५० यथ रोमति यथा रत्ना॰ ५ अंके यौगंधरायणः देवत्तोम्य
तायद्देवस्यानिवेद्य एवमयेतत्कृतमित्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्ततोत्कार्यस्य हेपारूप्यनम यथा वेण्यां ६ अंके भीमः पांचालि
न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशा ॥ ॥

६·हृ·रा· सनविलुलितावेतोरात्मपाशीनाति छत्र २ स्वयमेवाहं संहरामीत्यनेन ह्रौ पद्दाव्रेशसंपमनक्रार्पस्योपद्देपाद्ध्यपनं पद्यावामुद्रा·पंच
१९ भोगुरापराः स्वगत कुशसेवमपिनास्मा पुतेहवा चुमारामलपके उराति सधाक्यरन्यहेदुः कूर अथवा कुलेन लोयांचेतुइत्यनेन
19 कार्यस्यमलपद्वेवति सधानेनराहृते वशीकराणरूपस्योपहेपादूध्यनं ३ निर्णयमाह अनुभूतारव्याविति यथारत्ला·४ अत्र·योगं
धरापराः हृतांजलिः हृदयस्थपतामिंपोसिं हलेम्बर उाहृतासिद्दा देशेनोयेदिक्लेशपक्रम्य तहलावनके देवा हृष्येति प्रसिद्धिरुत्याप

अथपंनतुपद्देयोऽनुभूतारव्यानुनिर्णयः॥ ७॥ ॥

तदंतितंकूवामनव्यः अहिंतारत्यनेन योगं धरापराः स्वानुभूतमर्थं रव्यापितवान् यथादेवतायां ६ अत्रंके सोमः देवदेव अत्रजातशत्रो
ऽघापि दुर्योधनहृतं कृमपाहितस्य दुरात्मनः भूमोहिसंस्थारारमिति इत्यनेन स्वानुभूतार्थस्यभासेनवृथाजात पद्यावामुद्रा
पद्दापातकः स्वगत अपेक्ष्य तमलपके तु हतवेन हृतोर्थोस्मि इत्येनेन यानस्य अतु० गुरांतान्क्रार्पमलपकेउराहृतसयोर्द्विरा
थसंपंतस्यत्र स्थापनात्तयपनानिर्णयइति ५॥ ॥ ॥ राम
२५

परिभाषेति यथा रत्ना० ४ रत्नावली आत्मगतं कुम्भावराहहे देवा एसताव तो सिमुहं दंसेउं वासवदत्ता साहं इत्युपक्रम्य वासवद
त्ता० व खुभणिनि हिरण्य अ जमस मच्छु जोअं धरा अ शोपा० उ आत्ति कुहसि ः जेत्तां जाणां तेरावि० ताच किंव हमीत्यनेन आत्मो
त्यपरिवादनात्परिभाषणम् यथा वेण्यां ६ अङ्के भीमः हलायुधेनासि राजोस्मद्दृष्टिन्यपथुनेयप्रादिनाह्नो सो भ्रातुमर्ता कुर्य
न्योयहसति पां उवहारा नित्यतेन परिभाषणं यथा वा मुद्रा० ५ के भागुरायणे हृतयोर्मिथो जल्पनं परिभाषणं ५ प्रसा

परिभाषो मिथो जल्पः प्रसादः पर्युपासनम् ५१॥

दइति यथा रत्नाव० ४ देहे वहनम्यतां इति दर्शितम् यथा वेण्यां ६ अङ्के भीमः द्रौपदि मुपसृत्य देवि पाञ्चालराजतनये
दिष्ट्या वर्द्धसे रिपुकुल हेयेतास्यनेन द्रौपद्या भीमसेनाराधितत्वात्प्रसादः यथा वा मुद्राराक्षसे पञ्चमे अङ्के भागुरा
यणोन अलमावेगेन तु यन्नम्यतरद चवमल्नि नोपालेभगनायोराक्षसः अनेदराद्यत्तामाऽ यत्नात्स्याप्र
परतश्च परिग्रहे त्यागो वा कुमारः प्रमाता मेयं ते समाधानं रूपं पर्युपासनं प्रमादः १५६॥ ॥

द॰रु॰टी॰
२०
20

स्यानंदइति प्रभारला॰ ४ राजा प्रियाहदेवी रत्नावलीगृहीति तथाच वेतालपं॰ ६ श्रेष्ठोपहासाधविमुमारिहम्नि एहं वावा
रंगाधस्स॰ प्रसादेता॰ प्रणोवि॰ सिकिवस्सं॰ श्रे शान्चभाति॰ पश्चावामुद्रारा॰ सप्तमे॰ राजा विदूषी कृतवाई श्रे पाप्तैः। प्राप्ति
तरत्नावली मालश्रेशसंयमनारान्तसमाचिन्नपातिरूपैः रानन्दः १ समयइति प्रभारला॰ ४ श्रे॰ वासवदत्तारत्नावलीमालिंग्य
तमस्सस २ वाहितापश्यनन भागिन्योरन्योन्य समागमनुदुःखनिर्गमनात्समपः पश्याचवेतालपं॰ ६ श्रेभावनाकृतत्तस्यप

स्यानंदोवांछितावाप्तिः समयोदुःखनिर्गमः ८

वितनपादस्यघस्यमगवानुरथः सप्रमेवमारापतोमंगलान्याशाले श्रे तग्रस्महत्त्वादिहोमेत्याहिनाप्रावे स्थिरेरणादुःखाप
गमदर्शनात पश्याचचम्रदाः सप्त॰ श्रेचारास॰ सद्दृष्टम स्यपेऽवमसावमात्यराहस॰ खेनमहात्मनागुरुमः श्रेल्पनान्नेशे
रितिचारासदुःखव्योपशमनात ८ श्रीमान्देहदेवतायै नमः श्रीः॥ ॥ राम
२०

धृतिरिति ॥ यथा रत्ना ४ के राजा ॥ देव्याः प्रसादेनैनवद्रूमन्यते वासस्य जाऊत्र हृदैसे माद्गुडलं ता तथा धृतेरसि नेगाः वंधुरा
सुमरदीस्य न्यान्यवचसानद्रापा ॥ रत्नावल्या राज्ञो दुःखेछेद रूपशमनान यथा वे ताभ्यां ६ के भीष्मः एतेरवलु भगवतो व्या
सवाल्मीकि नाम हृष्यता वाक्यिप्रमत्त तपोदिव्या अभिषेकं धारयंतासिषातीस्यंतन प्राप्तराज्यस्याभिषेकमंगले ॥ स्थिरा धृ
तां धृतिः ॥ यथा मुद्रा ॥ सप्तमे चाणाक्यः वृषलेर अमात्यराक्षसेनेदानीमनुगृहीतोसि दिष्ट्या वर्धते भवान राजा आर्य एव प्रसा

धृतिर्लब्धार्थसमानं मानाद्यापत्तिरुद्भावताम् ५२ ॥

द चंद्रगुप्तेनाद्य मम पतेरत्येनेन राज्यस्थिरीकरणात् धृतिः ॥ अयमावृतासन मानाद्यापत्तिरिति यथा रत्नावल्यां ४ राजा अतः परम
पि प्रियमस्ति नातो विक्रमबाहुरात्मसमतामितये नेव न कामार्थमानाछिद्रलाभादतामिति यथा वेण्यां ६ के युधिष्ठिरः
पश्यन्तु देवाः क्रोधांधैः सकुलं हतं रिपुकुलामित्यादि नाभावताम यथा मुद्रा ७ राक्षसः प्रज्ञा शंदिम्मृगुप्तमरमः सर्वकार्यप्रप
त्रि हतवेसुहृत्तेहापकृतागतिः एषप्रकोस्मिरित्यादिभावताम १० ५२ ॥ ॥

द० रू० टी० अथ पूर्वभावोपगूहने वृष्य पतिकार्यदृष्टाति यथा रत्ना० ४ यौगंधरायणः एवं विज्ञाय भगिन्याः संप्रति कर्तव्ये देवी प्रमा
२१ णं वासवदत्ता अन्य पु ३ नेव० वि० गा० भर्तारसि प्रतिबोधयित्र सेरम्म गां वलिति त्रि ३ ह्यनेन वत्सराजाय रत्नावली दीयतामिति कार्य
यस्य यौगंधरायणस्य मि प्रायानुप्रवेशस्य वासवदत्तया दर्शनात् पूर्वभाव इति यथा च वेण्यां ६ कुभीमः बुद्धिमति के बुसा भानु
मता परिभवतुं स प्रति पीडवाते इति यथा मुद्रा० सम० कु० चाणक्यः भद्र नि वध्यता मम्मात्य राक्षसो यमो यमिदानीं त्वा नीतिरदसि
दृष्टकार्यदर्शनं पूर्वभावः ११ अद्भुतप्राप्तिरिति यथा वेण्यां ६ नेपथ्ये महासमरानलदग्धशेषाय स्वस्ति भवते राजन्यलोकाय

कार्यदृष्ट्यद्भुतप्राप्ति ११ पूर्वभावोपगूहने १२ ॥

क्रोधांधैर्यस्येति युधिष्ठिरः देवि एष ते मूर्द्धजानां संहारो भिन्नेनैहितो नभस्तलसंचारिता सिद्धजनेनेत्यनेनाद्भुतार्थप्राप्तिरुक्ता
त्वयाप्येशसंत्रासात्स्तीतिरायं प्रवृत्ति यथा वा मुद्रा० सम० एके ततः प्रविशति यवनिकावृतशरीरो भरत्वमात्र्यः ह इयं अश्च्या तास २ मलूवथ
य २ व्रुनोत्नुगन्नरावूलाय क्रोपि लो वद्धः कृता तेश्लोख्वीत्याघु पमानेनाद्भुता उभ्रूत्वरा हेमयप्राप्तिरिति अद्भुतप्राप्तिरित्युपगूहनम् राम
॥ १२ ॥ २१

वराप्तिरिति यथा सर्वत्रद्धिं नेमयः प्रियमुपकृतो मात्यनेन क्राम्यार्यस्य संहरणात् काव्यसंहारः १३ प्रशस्तिरिति यथा वेणी
प्रीततरश्चेद्गवास्तु दिदृक्षवतु स्वल्प यामीतिः भ कामं नाव्या ना नः पुरुषा पुषं भवतु भगवद्भक्तिर्द्दृतं विना पुरुषोत्त
मेकलितुं भवनो यि हृदृ वेगो सो विद्धेयवत सतत मुक्तानामपायत मयः प्रसादितं मनुला गति यथारत्ना। तथ्यापीदमस्तु भरत
वाक्य उर्वीम् हास सस्याजनयतु दिस जंत्वा सयो महि मिष्टामिष्टेहेतुर्विषयानाविह धनुविधि व श्रीताः नरा नम रव्या मो
कृत्या तद्रिपासु क्रमससुपाचितं संगतं सत्ता नाश्च निर्विघ्ने यावद्राशं पिशुनजनवचो वर्जनाद्ध्यानलेयं रोत्य यावा

वराप्तिः काव्यसंहारः प्रशस्तिः शुभशंसनम् ५३ ॥

मुद्राः तथापीहमस्तु जरत वाक्यं वाराहो मान्यमयो नेत्तनुमवन्द विधावा स्थितस्यानुरूपं पस्य प्रादंतिकोटि प्रलयपरिगता
सि स्थिर येमरतधात्री भ्ले छै सार्द्धि त्यमानाभु जयुगमधुना सम्भितारा नमस्ते: सश्रीमह भुम त्वस्थिरमवतुमहापार्थिवस्त्वेद्य
पः इतिसुभाशंसनाख्यशक्तिरित्येतानि चतुर्दशनिर्वहणाङ्गानि एवं चतुःषष्ट्यङ्गसमन्विताः मुखोरपायं चेसंधयः प्रतिपा
दिताः ५३ ॥ ॥

षट्प्रकारं चाङ्गानां प्रयोजनमित्याह उक्ताङ्गानामिति तानि प्रयोजनान्याह इष्टस्येति द्वे वृत्ति तात्पर्यमिति वेधनेगोप्यस्य गोपनं प्रकाश्यार्थप्रकाशनं अभिनवरागवृद्धिः चमत्कारित्वकाव्यस्य शोभनत्वम् विस्तरस्यानुत्पत्तेरिति षट्प्रयोजनानि संपद्यन्ते इति ५४ पुनर्वस्तुविभागमाह द्वेधेति ५५ श्रोतव्यं द्रष्टव्यं दृश्यश्रव्यमित्याह नीरसोऽनुचित इति ५६ तच्च प्रतिपादनप्रकारमा

उक्ताङ्गानां चतुःषष्टि षोढा चैषां प्रयोजनं इष्टस्यार्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनं रागः प्रयोगस्याश्चर्यं वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ५४ द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः सूच्यमेव भवेत्किंचिद्दृश्यश्रव्यमथापरं ५५ नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरंतरः ५६ अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पंचभिः प्रतिपादयेत् विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ५७ वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः संक्षेपार्थस्तु मो मध्यमात्रप्रयोजितः ५८ एकानेकः कृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैरिति ५८

ह अर्थोपक्षेपकैरिति ५७ तत्र विष्कम्भलक्षणमाह वृत्तेति अतीतानां भाविनां च कथावयवानां ज्ञापको मध्यमेन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितो विष्कम्भकः स द्विविधः शुद्धः संकीर्णश्चेत्याह एकेति एकेन द्वाभ्यां वा मध्यमपात्राभ्यां शुद्धो भवति मध्यमाधमपात्रैः प्रयुक्तः संकीर्ण इति ५८ ॥ ॥

अथप्रवेशकः तद्वदेवानुदात्तोक्त्येति तद्वदिति भूतभविष्यदर्थज्ञापकत्वमतिदिश्यते अनुदात्तोक्त्या नी
चपात्रप्रयोजित इति विष्कंभलक्षणापवादः अंकद्वयस्यान्तरिति प्रथमांके प्रतिषेधः ५९ अथ चूलिका
अन्तर्जवनिकास्थैः पात्रैरर्थस्य सूचनं चूलिकेति यथोत्तरचरिते नेपथ्ये स्वागतं तपोध
नायाः ततः प्रविशति तपोधना इत्यत्र नेपथ्यपात्रेण वासंतिकया आत्रेय्याः सूचनाच्चूलिका यथा वा वीरचरिते चतु
र्थांकस्यादौ नेपथ्ये भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्यन्तां रंगमंगलानि कृशाश्वान्तेवासीत्यत्र नेपथ्यपात्रैर्देवैः रामेण परशु
रामो जित इति सूचनाच्चूलिका यथा भद्रा ह ता कुने पथ्ये गतरतोऽहं इत्यत्र नेपथ्यपात्रैरेव चंद्रगुप्तप्रवेशसूच

तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ५९ अन्तर्जवनिकासंस्थै
श्चूलिकार्थस्य सूचना अंकान्तपात्रैरंकास्यं छिन्नांकस्यार्थसूचनात् ६०॥ ॥

नाच्चूलिका अथांकास्यं अंकान्तपात्रैरिति अंकान्त एव पात्रैः अंकान्तपात्रैः तेनाविश्लिष्टस्योत्तरांकमुखस्य सूचनं
तद्वशेनोत्तरांकावतारः अंकास्यं यथा वीरचरिते द्वितीयांकान्ते प्रविश्य सुमंत्रः भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ भगव
तः सभार्गवानाह्वयतः इत्युपक्रम्य तदैव गच्छामः इत्यंकसमाप्तौ ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः इ
त्यत्र पूर्वांकान्त एव प्रविष्टेन सुमंत्रपात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तरांकमुखसूचनादंकास्यमिति यथा वा मुद्रा

॥ ॥ दशरूप टी०

र.सु.टी.
२३
23

सत्यासन्नच्छेः पुरुषस्तारागम्यमानः सचिंतो राहुसः इत्याहि नाप्रथमं कृतं तवा लोक्येनमह इवलेन विगाहमानमिति रा
हुसहृतस्यनीति प्रयोग एव वृहसमातास्य सचनोदं कृत्स्यमिति ॥ अथो कृवतारः अंकावतारस्ति यत्र प्रविष्टपात्रे
पात्रस्वितमेव पूर्वांकृत्वा वार्ध्देनेपथ्यतयेवा कृतस्माप तति प्रवेशविच्छेन कृति सत्य मंकावतारः यथा मालविकाग्निमि
त्रे प्रथमेंकृते विदूषकेनाहिः दुवे वि देवीए पेक्खवा गिहं गदुअ अंसगो दाव अरासीकुरिअ तत्त भवदा हृते विसज्जेध
अथवा कृदंगसहोनेच तां गेक्ष्णाव रस्साहिर त्युपक्रमेमद्रंगशालायाम वगाहनेनतरं सर्वाण्येव यात्राणि प्रथमांके

अंकावतारस्त्वंकांतपात्रावृत्स्याविभागतः एभिः संसूचयेत्सद्यं हृश्यमंकैः प्रदर्शयेत ॥१॥ नाद्यधर्ममपे
हैतत्पुनर्वस्तु त्रिधेष्यते सर्वेषां नियतस्यैव श्राव्यमश्राव्यमेव च ॥२॥ ॥

पत्रांतानि पात्रसंक्रीतिदर्शनं हितापांकारावारंभं तराति प्रथमं कृतार्थाविच्छेदेनैवाहितापांकृत्स्यावतरणादंकावता
रः इति यथा मुद्रा चतुर्थकृते कृत्स्नप्रवेशसमयेराहुसःस्वागतं कुत्रापि त्रयोपनेमया प्रारोहेत सतस्पाज नाना
वाहृत्यानत्वेव वधारयामीति राहुसः प्रांतकृत्स्नकृतावह्यमातास्य चातास्यमोपपोर्मिपा विरोधस्यपर्वांकार्थ
नुस्वगतत्वादंकावतरणं ॥१ पुनस्त्रिधावस्तु विभागमाह नाद्य धर्ममिति कृत्स्नकारात्रैधं तदाह सर्वेषामिति ॥२॥
२३

तत्र सर्वश्राव्यमिति सर्वश्राव्यं यद्वस्तु तत्प्रकाशमित्युच्यते यत्तु सर्वस्याश्राव्यं तत्स्वगतमिति शब्दाभिधेयं
नियतश्राव्यमाह द्विधान्यदिति अन्यत्त्वनियतश्राव्यं द्विप्रकारं जनान्तिकापवारितभेदेन ६३ तत्र जनान्तिकमाह
त्रिपताकेति यस्य न श्राव्यं तस्यान्तरे ऊर्ध्वसर्वांगुलिं वक्रानामिकं त्रिपताकालक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्य
ते तज्जनान्तिकमिति ६४ अपवारितमाह रहस्यमिति परावृत्यान्यस्य रहस्यकथनमप
वारितमिति ६५ नाट्यधर्मप्रसंगादाकाशभाषितमाह किं ब्रवीषीति स्पष्टोऽर्थः ६६ अन्यान्यपि नाट्यधर्मत्वेन प्रय

तत्र सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतं द्विधान्यन्नाट्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितं ६३ त्रिपताकक
रेणान्यानपवार्यान्तरा कथा ॥ ॥

मन्त्र्यमानानि केचिदिच्छन्ति तानि तेषामभारतत्वात् नाममालाप्रसिद्धानां देशभाषात्मकत्वान्नाट्यध
र्मत्वाभावाल्लक्षणं नोक्तमिति ६७ उपसंहरति इत्याद्यशेषमिति वस्तुविभेदज्ञानं नव वस्तु वर्णितं नायकाप्यविभेदजातं नाना
भेदाः रामायणादि बृहत्कथां च गुणाढ्यनिर्मितां विभाव्य आलोच्य तदनु एतदुत्तरं नेत्रिति नेता च रसमणालं
हताः रसाश्च तेषामानुगुण्या चित्रां विचित्ररूपां बद्धीमान् ... चोचिकाचारुता पादिवचोभिः ॥ ॥ ॥

तेषां प्रपंचैर्विस्तारैः स्थापनमपयेत स्थाननपयेत तत्रह हलुध्याममलंछद्वारानृतपं चाणाक्यनाम्यातेनाथशवूदानगहेर
हः हत्या विधापसमाहासपुत्रोनिहतोनरपः योगानंदयशः शेषपूर्वनंदसुतास्ततः चंद्रगुप्तमहतोराज्येचाणाक्येनमहो

स्यन्योन्यासंवरणायस्यान्ननातेतन्ननोतिके ६४ रहस्यंवूष्यतेन्यस्यपराहत्यापवारितं ६५ विंवुवीष्य
वमित्याहिविनापात्रंब्रवीतिपत स्युत्वेवानुक्तमप्येवतस्यादाकाशभाषितमे ६६ इत्याद्यशेषमिहवस्तु
विभेद जातंरामायणादिचविभाव्यवृहत्कथांच स्यासन्त्रयेत्तदनुनेतृरसानुगुणपाच्चित्रांकथामुचितचारु
वचः प्रपंचैः ६७ इतिदशरूपकालंकारेप्रथमप्रकाशः १ ॥ ॥

जसेतिवृहत्कथापीसचितमगिमाप्रापणान्नरामकृष्याहिसेपम ६७ इतिश्रीमद्दशरूपकावलोकेधनिककृतेना
टकांगव्याख्यानेनामप्रथमः प्रकाशः समाप्तः ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

एवंरूपा रामान्योन्यं मे हृसिद्धये मम मेघं प्रतियाघेसनौनापवक्रमेद्दः प्रतियाघतेतेनेन्याहिनाम्ज्ञावृक्षयेनने नानाप
वक्रः विनया ऽऽयु रासं पंनौम वति तत्रावेनातोपथ्याय हृसवाहि मिरूपासितवघ काहेविघातपोव्रता निःशोतपमीव
रिक्छैरेव्वान्नूतत्त्वपिमपाविनयापवीरसत्रथ सोहमगवेन्नपमं जालि हृत मधुरः प्रियपहृशेनापथ्या रामरामनयनो
मि राम तामाशयप्यमहृशं समुद्दहन न्त्र प्रतकृगुरारामगीपवक्रः सर्वेष्वहृद्द पंगमोपिमोर त्यागी सर्वत्वहिताप
प्या त्वचवक्रत्रां शिविर्मा समावेजामृतवाहनः हृदय धी विर स्थीनिना हृयरपमहात्मनाम ३ हृहः हि प्रकुरीपथ्या एकु
र्जेह्न त्वसहृ स्वनि र्मितमिवपाडऽवत्यग्रतोराम स्यान्नित्पुरातहृहि विषतातेजोमिरिद्धवन्तःपुंगारः कुलमेनय

नेता विनीतो १ मधुरः २ त्यागी ३ दक्षः ४ प्रियंवदः ५ रक्तलोकः ६ शुचिर् वाग्मी ८ रूढवंशः ९ स्थिरो १० युवा ११

हृदचलेवसेन रार्ङ्रवनसस्मिन्नाहितएवगर्जितगुरांहृष्टं चमग्नं चततत ४ प्रियंवदो पथ्या ऽत्यन्तनिर्जमहानितः समम
गवानरूदवः पितान्ग्रोगुरुवी पंपन्नुनेताद्द्रीपापिनतुलच्छे रितल्कमेभिः त्यागः सममप ७ दमृदितमहाभिव्याजिह्य
नावाधिसमत्यप्रमाणपानिर्धेर्मगावतः कं किं नलोकत्रंरंपरक्तलाकपथ्या चप्पाहृत्रप समाचापंतरं नेसत्ताघवच्च मि
नसप्रसायानरानन्दत्योरामम देगरराजा दा ईद्दत्यः वर्गकुमाप्सुरम ९ ० वंशोनादह्यपुरहायें तेजशोवनाममनो
नैर्मत्याहिकुमाघनभिमत ॥ ॥

 त्वं यथा मारघोराः सर्गे क्रान्त्वे सुमेरति ९ वा समीप या वा क्रोर्वलेन विदि तनं च क्रान्त्वा ई व्यूष्यै पंचवक्ष्यतनि मातरा एव
 दोषः तद्वा यलेपर शुराम समाहम स्वपि भस्प्टु विनिवृत्तोरगहातां ८ स्ववेशोपप्या येचत्वारो हि निवृत्तकुलहेत्वे
सतान मल्लीमाला प्रान त्वक्क मधु पान शिरोराजपुत्राः वा मत्तेषाम चर सभव सएक्र- त्तरा त्रिमस सेवपं
सुचरितक्र्यार्क्र्तलीमल्ल्वक्रः ६ य या स्थिरो वा रुमनः त्रि पाभि रचलः था पापि त्रिचिर छ्या भिप त्यानाचो क्त
तिक्रमात् न त्वेवं हृष्ट्यपि छ्या मिशात्त्र न्द्र महाव्रतस्य यथा प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहिता
विरमंति मध्याः विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्तीति १० युवा प्रसिद्धः ११ बुधु
स्तारेति बुद्धिर्जातम मद्दा नविशेषवक्राते प्रजाय यामा लावन्ना किमिवे पघत्मयोगविषये भाविक भ्रूपेर्हि रूपते
म यातस्य तत्रैहि शेषवक्रतामस्यत्व पहिराती बुमवो ला १ स्य हुमत्याग २ ने न विशेषानाहमेदेरिति यथाहे शूलह
तामाह निश्चितरीति सचिवाः संचिहित योगहेमत्वाच्चितारहितः स्य तए वशी ता हि कुल्या विजो भोग प्रवतास्य पंगा
र प्रधानत्वाच्च पुवु मधरसत्वाचारोमद्दुरीति यथा रत्नावल्यां राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवन्यस्तः समस्तो भरः सम्य
क्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः प्रद्योतस्य सुता वसंतसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं कामः काममुपैत्वयं
मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः २ स्यद्धीरशान्तः सामान्येति ॥ ॥ ॥

विनपादिने तसामान्यगुणापोगी धारशात्रोऽहितानोहेतु रतिविप्रवाणी कस्य विवाहानंगप्रवृत्तावे हणां उपलहतांस्वि वहिते
चैतत तेन नैस्त्रिं त्याहिगुणा समवेयिवि प्राहीनो शांतते वचला लितं पद्या मालतीमाधवे मदन्धूरिवूहिमाधववाहरंता
हिः ततह हयामि रविवे क्र एवस्तु रितगुणाघुतिमुहरः कृलावान रहत गानिमहोत्सव स्य हतु नयन वताभुरेयापवाल
चंद्रत्याहि पद्यावा मत्वशत पारे पूतं गोत्र भङ्गासितं पत्स हस्सि निविड चेतव्य ल घोषेः परस्तात ममाने धन

वृ ध्युत्साह स्मीतप्रसाकृत्य मानसपदभिवत परोहहस्यूतेज स्वीशाहाच हतुस्त्ववार्मिकृ श मे हैस्तुतवीललितशां
तोहात्तोद्धतेरपम नेविश्व तोधीरललितः वृत्ताम कः पुलीमद्ः सामान्यगुणा पुक्तस्त्वधारस्वीता हृत्तारिवः ३

दशा पीवर्तमानस्यपापैस्तदशदशमनुष्यैर्गुष्यते घोषणायाम्रति ३ स्याहारेर्जपोततराम॥ ॥ ॥

द.रू.टी. २६

अथ धीरोदात्तः महासत्व इति महासत्वः क्रोधशोकाद्यनभिभूतान्तःसत्वः अविकत्थनः आत्मश्लाघनः निगूढाहंकारो विन
यच्छन्नावलेपः दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः धीरोदात्तः यथा जीमूतवाहनः शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम
मांसमस्ति तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् यथा वा रामं प्रति आहूतस्याभिषेकाय वि
सृष्टस्य वनाय च न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः यच्च केषांचित्स्थैर्यादीनां सामान्यगुणानामपि विशे
षलक्षणे कीर्तनं तत्तदवस्थाविशेषप्रतिपादनार्थं ननु च कथं जीमूतवाहनादिर्नागानन्दादावुदात्त इत्युच्यते
औदात्त्यं हि नाम सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः तच्च विजिगीषुत्व एवोपपद्यते जीमूतवाहनस्तु निर्जिगीषुतयैव कविना प्रतिपादि

महासत्वोऽतिगंभीरः क्षमावानविकत्थनः ॥ ॥

तः तिष्ठन्भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा यत्संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राज्यतः किं भुक्ते भुवन
त्रये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते या गुरोरायासः खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुणः इत्यादिना पित्रोर्विधा
तुं शुश्रूषां त्यक्त्वैश्वर्यं क्रमागतं वनं याम्यहमप्येष यथा जीमूतवाहनः इत्यादिना च अतोऽस्य परमशम
प्रधानत्वात्परमकारुणिकत्वाच्च वीतरागवच्छान्तता अन्यच्चात्रायुक्तं यत्तथाभूतं राज्यसुखादौ निरभिलाष राम
नायकमुपादायान्तरा तथाभूतमलयवत्यनुरागोपवर्णनमिति ॥ ॥ ॥ २६

पक्षो नेकः सामान्यगुणयोगादिनादिधीरशांत इति तदपि पारिभाषिकत्वादवाव्याप्तिमेतदं स्पतो वस्तुस्थित्या
युधिष्ठिरजीमूतवाहनादिर्व्यवहाराः शांततामापि भर्वपिनिष्पन्नत्वे च्यते पक्षावडंकं सर्वोत्कर्षेणा वृत्ति रोगि
व्याप्तिते न तजीमूतवाहनादिपारहाय तेनस्येकरूपे वाविजिगीषुता यः वृत्ता विशेषोर्य त्यागदयादिनाः स्वान्तिशां
तावविजिगीषुः नतु पः परापकारार्थं गर्हणादि प्रहृतेः तथात्वे च मार्ग दृष्वन्दरापि धीरोदात्तत्वप्रसक्तिः रामादेरपि
जगत्पालनापमितिदुष्टनिग्रहपृष्ठत्वस्य नांतरीयकत्वेनमस्या दिलाभः जीमूतवाहनादेर्लाभः जीमूतवाहनादे
ल प्रागौरवियवदर्पसपाहनादिष्वपि शांते इत्युदात्ततमः पक्षोत्रे ति सिद्धान्तो तीत्यादिनोविषयगुरावपराधु खतेति

स्थिरो निरोधाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ४ ॥

ततस्त्यंकार्यापहेतुसुखदुःखत्यगात् मुनिरभिलाषा एवं शकुंतलायां सुखमुखोनिरभिलाषः रिवद्यसे नोत्कृहेतोः प्रति
दिनमथवा तद्रूत्रिरेवं विधेवस्यानुभवीतिहिम। विनाशिषेवः पदं कं। सूर्या दयालोक्यस्य संयम पतित परितापकाय
पोपास्थितानाम स्यादिना मलवत्यनुरागोपवर्णानं नतुस्मा ति शांतरसाश्रयं शांतनायकां तायस्तुतन्निषेधपतिशा
नेत्वं चानदृष्टतत्वं तदुवि प्रादृते चियप्राप्तिमिति वज्जस्थित्या विशेषः शांततानस्व पारिभाषिकमात्रे तावद्युजीमूतवाह
नयोः सत्कारुणिकत्वाविशेषापि सर्वार्थमने। क्वाम क्वरतानि दिव्यवर्मत्वादिदहनतो जीमूतवाहनादेर्धीरोदात्तत्वमिति ४ ॥

ह.न.दी. स्मृयवीरोद्धताः दर्पोत्तिदर्पः शौर्याद्विहमः सात्त्वर्यमसहनता मंत्रवलेनाविघमानवत्त्वप्रकाशनं मायाभप्रवंचनया चै
२१ चलोनवास्थिरः चंप्रशेद्रः स्वगुणशंसी विकुत्थनः धीरोद्धतो भवति पयाजामदग्न्यः त्रैलोक्योद्धारसारत्रिभुवनविभु
जपत्याद्दि प्पाचरावता त्रैलोक्यैश्वर्यलक्ष्मीहठहरणसहावाहवो रावणस्य धीरललितादिशब्दाश्च पयोक्त
गुणसमारोपितावस्थाभिधायिनो वस्तुतः हृष्यमहोत्साहवन्नुतात्यवकाश्चहृदयस्थितरूपोललितादिरोत्त तथा चै
चमहाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेकरूपाभिधानेसंसात्तस्यवस्थानं नाटेरनपोचिता तथा च मक्रमति नाएकेदे व नाम

दर्पमात्सर्यमत्यपिशोभा पाक्वस्वपराधताः ॥ ॥

दग्न्यः त्रातक्षत्रियाणां सत्यागोभवताएवमत्यपे नाम दग्न्यस्य पावित्र्यपरस्य यादुर्यमनोपते रत्याद्दिनो रावणांप्रतिधी
रोदात्तत्वं मंदेलात्त्वोद्धूरसारत्वादिभिस्तु रामाहीत्प्रतिप्रपत्र धीरोद्धतत्वेन पुनः शापावाप्नतातातिरित्यादिभि
स्तु धीरशांतत्वेनोपवर्णितं नचावस्थांतराभिधानमनुचितं क्रमतेनापकानानाप्रकारांतरापेह पामहासत्त्वादर
व्यवस्थितत्वाद्धंगिनः तस्य रामादेरेकस्यं धौ यांन्नात्वयकरूपत्वादारंभोपात्तावस्थातोऽवस्थांतरोपादानमन्याय्यम् ॥

राम
२१

पर्यो दान्तामिमत स्वराम स्यवत्त्व प्रत्ता बालिवधी चुम्म हासत्वतपा स्त्रा भावस्या यरित्यागइतिव ह्यमाणा नां च दहि
तोघव स्या नीपर्वा प्रत्यन्त्यपाहूतरत्वन्यनाय कृत्वेनापकृत्वेना विमर्दविमर्दवाडपान्नावस्या तो गवस्थीतराभि
धानमेगां गिनोरण्य विहूढं प स्त्रय मंगा रिनेत्रवस्याः सहहिताइतिसनापकृः प्रकूरतोस्त्र वीना पिकुं प्रत्यन्य
पान्नापिकृपा। त्र्यपहूत चित्तत्मेवस्योपहृय माताम्मेदेन सहहूचतुरवस्थाः नेदंवं पर्वा न्नानां च गतां प्रत्येकं चतु

र्धीरोद्धत त्वहंक्वाराचलश्चंडो विकृत्यनः । प सहहितोः शठोधृष्टः पर्वाग्रत्यन्यपाहूतः सहितो
स्यासहूदया गरविप्रिपहस्त्कृठः ६

रवस्यत्वेन षोडशं धानापकृः तत्र सहितामाह सहितोभ्यामिति पोस्यां न्यपत्नां पाहूरयेन सहव्यवहारानिसहितामे
स्य पत्नामस्मे व प्रसादस्या लोकवृद्धि मपिवृत्तिमपिप्रमग्र हरवोरतिक्रम्य श्चक्रोपि प्रतिदिनमपर्वाप्यविनयः सविस्तं
मः कृष्णुचलकपपति चाविकृचिन्यरितनोनवाहं प्रत्येमिप्रिपसखिविवृ मप्यस्यावि ह्वतिं पथा चेवउचितः प्रतापावर
विहंतुं वहवः खदन हेतवो हि हष्टाः । अथ चारविधिमनक्षिनी ॥ ॥

ह॰रु॰टी॰ नां ननु पूर्वोस्याधिक्षोपि भावप्रत्ययः पाठे लघुत्वं यातीत्याह तीति यद्दिवास्याद्विनापि कुंनरापद्दृत हृत्यतयापि विग्रहपकृति
२८ त्वाविशेषेपि सहृत्यत्वे नराटादिशेषः शब्दोत्तहृरतांपप्या त्वमन्यस्याः कुंचोमति ततिनमावृ र्लयंस हृसापरा क्ले
शपन्नेव प्राशोव्यल मुत्तम्यधिरम्यवृ ॥ तदेत त्वाच हेयतमधुमपत्वेहृदृ वचोशिवाविषे ॥ पृथ तोता कि मप्यिनसत्वामि
णतापति स्यथप्रदेल हृ पाति स्यहृक्तेति वप्यामोलं पावक्षुमंदिते पारिलस त्वे परमुद्रागलेव ज्ञेक ज्ञालक्षातिमान

व्यक्तांगविविक्तोथदः ॥ ॥

पनयोत्तां हृलरागो परः दृष्टात्रोयावेधापिमं उन्नमिं प्रातश्चिरं प्रेप सोलालातामरसोहरे ष्मगहश ष्मासाः स
मात्ति गताः अनुकूलमाह अनुकूलात्त्विति ख्यैद्यं तमुखडुः रवपोरमुगंतमवो स्ववस्थामुपतविष्प्रामोहृत्यपस्य
पत्रअरसापमिनोहार्पी रसः कुलैनावराणात्यपाहृति तातेपत्त्वेहृसोरेस्थितेमहृत स्यमुमानुषस्यकृयमप्य राम
कंहृत स्याच्यतोकि मवस्यः पन्ने षावत्सरा माहिनाटिकानापकः स्यादुच्यते पर्दमनेपज्ञातनापि कांतरानु ॥ ॥ २८

रागोऽनुकूलः परानुरक्तिहितः । ननु च मत्कविप्रियपञ्चारित्वादन्तरविप्रियत्वाच्च शाब्दवाह्ये त्रयिक स्वल्पमवतः सत्यं
तथापि विधाविधिप्रपञ्चविधिवसराजाद्राप्रबंधसमाप्ति न्यस्तुनापि कृप्रतिसहृदयत्वाद्दिहिताते व नचो भयो न्यैवा
कृतिनिष्ठ यो नायकस्य हि हननं भवितव्यमिति वाच्यं अविरोधात महाकवि प्रबंधेषु च सत्तानि ष्ठतिवृत्तलेषु स मुता
वारोगराज । तमुर्घतेग्रिरिपंजितावमलपा हैवी प्रसाधाघाघव इत्यतः परमुहृशी प्रतिमपाविज्ञापविज्ञापिने

अनुकूलत्वेन नायकः १॥

देवेनाप्रतिपत्तिमदमनसा द्विजाः स्थिपंतनाद्युक्ताः इत्यादावपहृपातेन सर्वास्वनापिकासुप्रीतिपत्युपनिबंधनात त
था च भरतः त्यागारोगानपातिमहनस्यनापिवशमेति अनुकूलानतेष्वनापाविरस्यते समनुभवेन्नेयष्ठः इत्यत्र नरागं
पानेन महनस्य वशमेति इत्यनेनासाधारणाएकस्यां स्त्रीहोनि त्रिरहेहि ताम्यति अतोवसराजाद्राप्रबंधस
माप्तिस्थितं तद्धाहितायमिति धोरशानामपि प्रत्येकं ज्येष्ठमध्याधमत्वेनाष्टाचत्वारिंशन्नायका भवति ॥

सहायसिद्ध्या नायकपताकानायकेति प्रायश्च प्रासंगिकेतिवृत्तिविशेषः पताका तन्नायकः पीठमर्दः प्रधानेतिवृत्तनाय
कसन्नाया यथा मालतीमाधवे मकरन्दः रामायणे सुग्रीवः ॥ सहायांतरमाह एकविधेति गाताद्विधाना
नायकोपयोगिनाना एकस्या विद्यायां वा दक्षोविटः हास्यकारी चविदूषकः ॥ तस्य चावित्ताकार वेषादित्वका
स्यकारित्वेनैव लभ्यते यथा शेखरकोनागानन्दे विटः विदूषकः प्रसिद्ध एव अन्यप्रतिपहत नायकः लुब्धोधीरोद

पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः तस्यैवानुचरो भक्तः किंचिदूनश्च तद्गुणैः ॥ एकविद्यो विटश्चा
न्यो हास्यकृच्च विदूषकः लुब्धो धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृद्व्यसनी रिपुः ९ शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्थैर्य
तेजसी ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः १०

तत्स्तब्धः पापकृद्व्यसनी रिपुः तस्य नायकस्येत्यं मतः प्रतिनायको भावी यथा रामयुधिष्ठिरयोः रावणदुर्यो
धनमलयकेतवः ९ अथ सात्विकानायकगुणानाह शोभाविलासोमाधुर्यमिति १० ॥

नीचैर्घटतोऽपि नीचैर्घटमानः पश्यात्‌ उन्नतलताटङ्को स्यात पवने प्यघ्रवृं यित निपुष्तत्वमा धायत्क्षैतो नविचितित
त गुणाधि वृ स्य सदापथ्या एतांय रुपपुरस्तलटामि हद्विलन्नी उ विराताहरः कृो दस्तवि राटेनामारमसं च रति
रताटितः उस्यावृ ापंघ्न याइतद्वि मतिधावधै मुभहायते मर्दं मदमकारि ये नाविनयो हर्दे दय्यो मंउलं शोषे शोमा
पथ्या ममैव स्त्रीत्रैः स्वरयिसपताव्यवरतापद्वो विरामन्न तास्वाधानवतितां गता स्वमाचे वारामोदनं संव मंयन म
त्यानुकूलयति तान्वरम तानाघर्षपनि स्मुरंच याधीमन पाश्चियः प श्चरता न्त मवतान्नापत द्वहुशोभाय पथ्या
स्य मोदृ नसहत्वनिर्निर्मितमिव प्रादुर्भवमस्य तोरामण्योत्रिपु रांत हदि वि बवते नोभिरिंदु द्रुनुः पुंजरः कूलभेनयहः

नीचैर्घटमानाधिके स्व सदा शोभा यां गोपट तुते गतिः सर्वे पां हरिस्रविनासे समस्मितं वव ॥११॥ प्रहतोविकारो माधु
र्यं संहतो मधुमर स्यपि तां मोर्यं पन्य मावन विकारो नोपलक्षते १२ ॥

चलेव तसे नरोर्ह हव स्तसिक्ता हि तारव गर्जितगुणां संचरम यंचतत व्यथ विलासः गति रिति यथा दर्शिता गोहतन गन्ध
पस्य त्वसारा धाशाद्वतात्रमय गता तिथरिंत्री कूोमा रकु यिगिरि वदु रुतेरव्धा नावीररसः विमय मेत्युनहर्षाव ११ स्य यमा
धुर्यं प्रत्यहं रति महत्याप विनूारहृ तोमधु रां विकारा माधुर्यम पथ्याव यो ले तानक्षाः नु सेकलभरत धुतिमु षिसरसे
रागोऽदुमर पुलकेवनन्तु कूमनं मधुरः परंपद्म रात्नरजनिचारासु नाकूलवू लं नदानरद पयपि हृतं यतिरया गीयरिहृ द्वं प्र
यगीभोपेम गाभीर्यमिति मदविकारोपलभाद्विकारा नुपलक्षिरस्य मिमाधुर्या हरपत्नी भो ते यथा त्वाहूतस्या मेवेका
प विलसत्स्यवनाप चनमयालोहितस्तस्य स्वल्यो व्याकारा विभमाति १२ ॥ ॥

र॰ रु॰ टी॰ ३० ३०

स्वस्थैर्यम् व्यवसायादिति यथा प्राय श्चित्तमिति यथा पूर्वोक्तं अथ तेजः अधिक्षेपाद्यसहनमिति यथा कृतनूतन कुशीउपकलानां केशव त्वमीश्वरस्ताह शनाध्वेन न ताव त्तिमना स्थितः १३ अथ पालित शृंगारीति स्वामी विकृः शृंगारो द्वारो मदः तया विधा शृंगारचेष्टा च ललित यथा मसैव लाव तयमन्य यविलासविजंभितेन तत्वाभाविभेन स्तु मारम नोहरेण किं वामपीवसरिव पोधिममो पाद्दष्ठात स्येव वकुंनविषसं विरधी ततापं अयो दार्यमु प्रियो तमेति प्रियवचनेन सह जीवितं दार्द्दान मौदार्यम सदयगृहथा यथा नानागानेहं सिराम स्वः पूहत एवेति सदुपगृहोयथा एतेवयमगी तारा व्यूपं वुलजीवितं व्रतयेना त्रव दार्यमना त्यागीत्यथवततः १४ ॥ अथ नायिकालक्षणपति स्वपितेहगुणेति यथोक्तसंभविना यक्तं सा

व्यवसायाद्चलनं स्थैर्यं विघ्नाविघ्नाकुलादपि अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि १३ शृंगाराकारचेष्टात्वेन हृंजल लितमदु प्रियोक्त्या जीविताहानमौदार्यं सदुपगृहः १४ स्वाः न्यासाधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वा पिशीलार्जवादियुक १५ ॥

साम्यगुणायो गिनानायिकेति सा च स्व स्त्रीपर स्त्रीसाधारण स्त्रीत्यनेन विभागेन त्रिधा तत्र स्त्रीयापाणिग्रहणमन्ये साम न्यलक्षणमाह मुग्धेति पतिव्रताजुकुलिलाल ज्जावती गृहकर्मपरायणमिति गुणा स्वीयानायिका तत्र शीलवती यथा कुलबा लिकायेः ॥ एकेक वहः जोहता लावस्य विम्बमविलासाः पवसंति न्नुः पवसिए एं तिह गिए घरं एति १ आर्जवादिगुणा नायिका यथा त्वेत्र पवि स्वारभ्रु भक्तिश्च विराजिना विलासमत्त्वा श्चर्यातिश्च सहावमरलंध स्माने घरे कुल त्राणं २ ल ज्जावतीयथा ललाप लज्जयमाहेणाः परति न तिरिक्ति साघरा अविणाश्वउ स्नेहारं धसाणा घर कुलजारं ३ एव

॥ = ॥ = ह ...रामः ३०

मुग्धां ललहपति मुग्धेति प्रथममावतीर्णतारुण्यमन्मथारम्भतो वामशीलामुखोपायप्रसाधनामुग्धानपि कान्तवधूं मुग्धाय
या विलासमुग्धां ललहपति मुग्धेति प्रथममावतीर्णतारुण्यमन्मथारम्भे रालनभारप्रगमितो नखोचिता मुन्चतिरे खो द्रासि
ह तेवलिव यामि हनेस्यस्य विम्भोलतां मुख्येस्यान् गुराप तार्थवृषि शारोमावलानि मितिरम्यं यो वनेशेशवयाति वृरालिकम्
वपोवर्ततापथ्या ममैवंवक्कासस्तं तुल पातरे स्वभावहृन्दुरमले स्पप्रपिमुरोवृदः शंसस्पष्या कनहृयं व्रामसुखातो रोहि
ण्याप्यायहिः सालसतांमिमतिनाशिमुत्क्षिप्तस्तवच्छहरोभ्रौत्रं प्रथपति प्रवर्तितसरवोसुभोगवार्ताविषि पुसामंतूसमर्पत शं
नमधुनानारो हातिप्राम्पष्यावालायोः रतनपोवनव्यतिवृरावप्रथमानाशनैः रतोवामापथ्या व्याहूता प्रतिवचोनु

मुग्धा नववधूः क्रामारतौ वामा मृदुः कुपि

सहृद्येंगतमेकुदविले वितांशुका सेवतेस्मशापवंपराङ्मुखीसातथापिरतपेपिनाकृतःस्तडक्रोपापथ्या प्रथमजातिनेवालाम
न्यो विवृारसम जामती वृतवचरितेनास्यावेदिनमुखेवमाचिवृबमलिवृचालम्याच्चे रहस्तिमविघ्नमायपनसलिलत्व
दिन्यो हृदयचिचुवितेति एवमन्वेपिलनासवृतानुरागानियाः पथानमघेस्त्कारंतु कुसुममपिवाला विषहतेनति
स्मासे मुग्धे जनयतितरागव्यतिकुरनवो पपथ्यं तोलिखितामिवमन्ते प्रतिशुरंव प्ररोहहतो मांचानपि वतिनपांचलपारि

र.र.टी.
३१

मध्यांलक्ष्यति· मध्येति सं प्राप्तताऽरुण्यकामामोहांतरतयो ग्याम ध्या तत्र यौवनवतीपथ्या स्यालापानल्पविलासो
विरलपतिलसवाङ् विहितिपिणतं नीवीम्बक्विं प्रथिम्ना प्रतनपीनमनाग्ध्यानेस्मानितवः उ त्पुष्पत्या र्घमर्ण्डकुचशि
खरकमेरोनन्नमंतः स्मरेता एव ह्यो बूहद्कोघाहारितागिशृम्भु हशोहश्यते यौवनश्रीः मध्यात्रामवतीपथ्या स्म स्मवनहो पूरेण
तापुनर्गुरु से तुभिर्य दपिलिमनतास्ति छं तारो हृप तामनोरथ्याः न दपिलि विवाम प्रखे रं गेः परस्परमुन्मु खानपनं नोलि
नीनात्याहं द्विंयिवैमीरसप्रिया· मध्यामंभोगापथ्या तावन्त्वं रथि रसस्मए· माहूमाता विभ्रमाः चिरासानि· नाव
रा· कुवलयद्लसब्दु हारे· मडलेपि तास्रता ईः १ एवंधीरा या मधीरा पाधीराधीरा या मण्णुरहार्यं १६ अथा स्यामा

मध्योघ्घयौवनानंगामोहांतच्छरतहूमा २६

नवृत्तिमाह धीरेति मध्याधारा न तापराधंप्रियंसोल्यासवक्रोक्त्या खेदयेत तघथ्या नरवलुवयामिलेमाध्यस्य समम
मगेधीराधीरासाश्रु सोल्यासवक्रोक्त्या खेदयेघ्यथ्या· बालेनायंविसृज्तेत्यमुरुपघ्ये· अधीरा सा कूपरुषा हरपथ्या
पात पातवि मचेनतिस्थुता संचमं सुसखिमागरहे थ्याः हतिताधरकलंकितं शठु· मानमपनेनिराहितुं एवमपरेपि
ज्ञाउनुपहतास्तुपमनामिपोगकारितोमध्याव्यवहारामवन्तिपथ्यास्त्विहामः कृताकृताश्चितेपि वहनेनातो यिरोमोऽद्य मेतेवं राम
मेचिगुतैपयोधरभोगेकेपयि वृद्धिंगते उ र्वोरस्मरनिभ रथिर दयेनेयामिभक्तेः प्रियः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ३१

स्वनं प्रियाह हकेशाकर्षणावनाक्षेपामतेलुषया स्वतो न निर्योजन लंव हृदक्लेशवृर्षणो मुग्धेत्प्रातीते: ॥१७॥ अथ प्रगल्भामा
द्यापैयौवनान्धेति । गाढयौवना यथा मस्मेव अभ्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे वक्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि मध्योऽधिकं तनुरनू
नगुरुर्नितम्बो मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः यथा वा स्तनतटमेतौ वरां वचनं ततोऽपि मध्योऽधिकं तनु तुंगं निम्नो मध्यः समुन्न
तं जघनं विषमे मृगशावाक्ष्या वपुषि नवे क इव न स्खलति भावप्रगल्भा यथा न जाने संमुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये
सर्वाण्यङ्गानि मे यान्ति नेत्रतामुत श्रोत्रतां रतप्रगल्भा यथा कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनाद्वासः श्लथमेखलागुणधृतं

धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या साश्रु कृतागसं खेदयेद्दयितं कोपादधीरा परुषाक्षरं ॥१७ यौवनान्धा स्मरोन्मत्ता प्रगल्भा दयि
ताङ्गके विलीयमानेवानन्दाद्रतारम्भेऽप्यचेतना ॥१८॥ ॥

लागुणधृतं किंचिन्नितम्बे स्थितं एतावत्सखि वेद्मि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः कोऽसौ कास्मि रतं नु किं कथमिति स्वल्पापि मे
न स्मृतिः एवमन्येऽपि परित्यक्तह्रीयन्त्रणावैदग्ध्यप्रागल्भ्यप्रायाः प्रगल्भाव्यवहारा वेदितव्याः यथा क्वचित्ताम्बूलाक्तः
क्वचिदगुरुपङ्काङ्कमलिनः क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः स्त्रियाः सर्वाव
स्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥१८॥ ॥

दशरूपकं
३२

अथास्याः कोपचेष्टामाह सावहित्थेति सहावहित्थेनाकारसंवरणेनादरेणोपचारविशेषेण वर्तते सा सावहित्थादरा रता
उदासीनानुकूलाक्रोधेन भवति सावहित्थादरा यथा एकत्रासनेत्यमरुशतके रतावुदासीना यथा आपहता कूलहे रेवकुस
नेन संप्रसनैवासनाभ्यन्गति एवं धुमानमधरं वन्ने नैकशब्दे अन्गात्ययोपतिस्त्वयमधृतिनादामाहृत्यालिंगनेनेत्यादि
हित एवमप्रतिकूलः कोपप्रकाशेऽप्यधीरः इतरात्वधीरप्रगल्भावृष्टिताप सतर्जनं ताडयति यथा कोपात्कोमललोलबाहु
लतिकापाशेन बद्धा दृढमित्यमरुकपद्ये धीराधीरप्रगल्भा मध्याधीरेव तं वदति सोत्प्रासवक्रोक्त्या कोपायत्तमनुहिरदचनेय

सावहित्थादरोदास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधा संतर्ज्य ताडयेन्मध्या धीराधीरेव तं वदेत् द्वेधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुग्धा द्वा
दशोदिताः॥ १९ ॥

मरुकपद्ये पुनरद्भुतस्त्याद्द्वादशभेदानाह द्वेधेति मध्याप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन द्वादशभेदा भवन्ति मुग्धा
त्वेकैव ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे इति अमरुकपद्ये नचानयोः हि ताव प्रेमस्थामेऽनयावहा
रः स्यपितु प्रेमा मामि यथा चैतत्त्वयात योंद्वे तदहितानहतावसरे एवं धीरमध्याऽधीरमध्याधीराधीरमध्याधीरप्रग
ल्भाऽधीरप्रगल्भाधीराधीरप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्द्वादशानां नायिकानां वत्सराजरत्नावलीवत्सर्वं पेनापिकानाडकह

रम
३२

अप्रधानस्त्वन्यस्त्रीति नापकृतांतर संबंधिनी अन्योढा यथा दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य
शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति। एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं नीरंध्राः पुनरालिखंति जठरछेदान
लग्रंथयः। पुंस्त्वगिनि प्रधाने रसे न क्वचित्निबध्नीयेति न प्रपंचिता। कन्यानुरागस्त्वप्रधानेऽपि प्रवर्तते। यथा मालत्यां माधव
स्य सागरिकायां वत्सराजस्य तत्र हि रागः अत्यंत कृपाप्रधानाप्रधानरसमाश्रयो निबध्नीयः। यथा रत्नावल्यां नागानंदे
सागरिकामलयवत्यनुरागः इति २० साधारणस्त्रीति तद्व्यवहारो विस्तरतः शास्त्रांतरे दर्शितः। दिङ्मात्रं तु उदाहरति छ

अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाङ्गिरसे क्वचित् कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् २० साधारणस्त्री गणिका कला
प्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् छन्नकामसुखार्थाज्ञस्वतंत्राहंयुपण्डकान् २१ रक्तेव रंजयेदाढ्यान्निःस्वान्मात्रा विवासयेत्। र
नैव कार्या हृसनैव दिव्यन
लंपकाम्यंतेते छन्नकामाः श्रोत्रियवणिग्लिंगिनः प्रच्छन्नपः सुखार्थः अप्रयासावाप्तधनः सुखप्रयोजनो वा अज्ञो म
वि: स्वतंत्रः निरंकुशः अहंयुरहंकृतः पंडको वातरव इति एतान्वसुकृद्विन्नार्दिनर रक्तेवरंजयेत् अर्थार्थं तत्प्रधानत्वात्तत्प्रवृत्तेः ग
होतार्थांश्चकुट्टन्या निःक्राशयेत् पुनः प्रतिसंधानाय रंजितास मोक्षमित्यंत्य तयक्रमेणविशेषमाह रक्तेव काचीहसने नेषा
दिव्यनयाभ्यपोत ग्रहसनेऽर्ते नेषकालादेर कैव ब्रह्मादिश्च यथा प्रथाम छ अदिकापाव संततेना चारु दत्त प्रग्रहसने त्वरका
पिहास्यहेतुत्वात् नाटकादौ तु दिव्यनृपनायके नैवविधेयेति २१२२ ॥

रसमं॰टी॰ २३ 33

न्यपसे हांतरालापाद्‌ आसामिति। स्वाधीनपतिकावासकसज्जा विरहोत्कंठा खंडिता कलहांतरिता विप्रलब्धा प्रोषितप्रिया अभिसारि-
केत्यष्टौ स्वस्त्रीप्रभृतीनामवस्थाः। नायिका प्रकृतीनामप्यवस्था हृपत्वे सति अवस्थांतराभिधावे पर्व्वासामवस्थानां धर्म्मित्वे प्रा-
दनादय आसामष्टावित्यनाधिकमवळेह्‌ः नचवासकसज्जादेः स्वाधीनपतिकाद्यवं तर्भावः स्वनायकप्रियतत्वात् सकसज्जाया
ः स्वाधीनपतिकात्वाभावात्‌ यदि चेदं स्वयि प्रापि स्वाधीनपतिका तर्हि प्रोषितप्रिया पि न प्रत्यगवाच्या नेच पतोप्य वधानेनास-
तिरोहितत्वं नु शकं न चाविदितप्रियव्यलीका पाः खंडिता त्वनाविग्रहहत्वर तिसोगे ह्यपाः प्रोषितप्रिया त्वो। स्वयमगमनात्मप
कृप्रत्ययप्रयोजकत्वान्नाभिसारिकात्वएवमुत्कंठिताप्यन्यैव। एवमभ्यामो चित्यप्राप्तप्रियागमनसमयपानि वृत्तिविधुरानवा

आसामष्टाववस्थासु स्वाधीनपतिकादिकाः। आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वाधीनभर्तृका मुदा वासकसज्जा स्वं मं-
डयत्येति प्रिये २३ म॰

सकसज्जा। तस्या विप्रलब्धापि वासकसज्जावदन्यैव पर्व्वाभ्यः उत्कानापातरति॰ पतारागाधिक्यादुवासकसज्जोत्कंठितयोः पृथ
क्त्वं। कलहांतरिता यद्यपि विदितव्यलीकात्वात्तथाप्यगृहीते प्रियानुनये पश्चात्तापप्रकाशित प्रसादाद्भिद्यते व खंडितायाः तास्व
न्यता। इत्यष्टावस्था इति। तत्र स्वाधीनपतिकामाह॰ आसन्नेति। यथा। मार्गे वधूः ह्रदपोस्तलचकास्तिकांतः स्वहस्तालोकवि
नाममंजरीति अन्यापि किं सविनभातनमीदृशानी वैरी न चेद्भवति वेपथुरंतरायः अथ वासकसज्जामाह। मुदेति
। स्वस्यात्मानं गृहं च सर्वं ता मंडयति प्रिये। यथा। निजपाणिपल्लवतटस्खलनादभिनासिकाविवरमुत्पतितैः अ

राम २३

न्यपोत्क्रामाह। चिरपतीति। यथा। सा विसविजितो वी णा वा छेकपाप्यरि त्रियापातीतमभवत्ताम्यंतत्रप्यालतितं ध्रुवं कथ
मितरुच्याशे फालाभुसवलकुसुमाश्च यिप्रमरतिनभोमच्छेयंपी दैत्रियेणा विलंब्यते अथ्य रवंदिता। ज्ञातेति। यथा। नवन रवयर
मं गंगोपपयंस्यमुक्तेन स्यगपासिपुनरोछ्या गोनारं तदहं। प्रतिदिशमपरस्त्री संगशंसी विसर्पन्नवचपरिमलगंधः कुन

विरपत्यवला केनुविरहोत्कंठितोन्मना: ज्ञातेन्यासंगविकृतेरवंडिते र्ष्यांकषायिता २४। कलहांतरितामर्षाद्विधूता
नुशयार्तियुक्। विप्रलब्धोक्तसमयमप्राप्तेतिविमानता २५

शमोवरांतु २४ कलहांतेति। विप्रलब्धोलक्षयति कलहांतरितेति। यथा। निःश्वासावदनं दहंति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्य
ते निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तंदिवं रुद्यते अंगं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः सख्यः कं गुणमाकु
लय्य दयिते मानं वयं कारिताः। विप्रलब्धेति। यथा उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नायातः। यातः परमपि जीवे
ज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः २५ ॥ ॥

स्वपप्रोषितप्रियापि साभिसारिके पद्या। यो हृदि प्रसरो हि स्मरस्तस्य घे स्वप्याभिसारिका। कामार्तेति। पद्या उरसि निहितत्वा
राहारस्य मरुत्पघे। पद्या वा। न च मेव गाकृति पद्या लघुं ता कूरु। पद्या चकुरु तेसमपि निभृतान्तपथैव पुनगम्यवहे
अभिहृतिका चिदितिसंदिह्येशे २६ तत्र चिंतेति। यात्रियो गुरुस्त्र्यो संकेतात्स्वैं विरहोत्कंठिते पश्चाद्धिहृष्टवृत्तिर्यासहाभि
सारंत्याभिसारिके कुतोपि संकेतस्थानेमप्राप्ते नायके विप्रलब्धा। रतिव्यवस्यात्वाभेवानपेरीति। स्वसाधीनप्रियपो

दूरदेशांतरस्थेन कार्यतः प्रोषितप्रिया कामार्ताभिसरेत्कांतं सारयेद्वाभिसारिका २६ चिंतातिः स्वासुखेन
मूवैवार्य ग्लान्यमरखरोत्पुत्राः बा त्याहवाचाघे कालोत्त्वल्पप्रहर्षितैः २७ ॥

रवस्यांतरायोगात पद्मालविकाग्निमित्रा दैयोप्येवंवारः सोपिहृल्लोनमन्द्रस्याः पुरस्तिमालविकावचनानंतरं
राजा सहितं पदनामेत्याहिना। तत्र रंगितानुनस्याभिप्राये ततापि गुरुवव्यामम रक्ष धानत्वमा शंकनिरा शामास्
दितिकन्याविप्रंभतापेति। तथानुपसंतातनायकसमागमायारे शांतरस्यवधाने पुनस्त्वमेवेति न प्रोषितप
तिकात्वमनापन्नप्रियपत्वादेवेति २७ ॥

स्वपासांसमहायिन्यः इत्यर्थः दासीपरिचारिका। सखी स्नेहनिबद्धा। कारुः रजकीप्रभृतिः। धात्रेयी धात्रीपुत्री। प्रातिवेशिका प्र
तिगृहिणी। लिङ्गिनी भिक्षुक्यादिः। शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री। स्वयं चेति दूतीविशेषाः। नायकमित्रादीनां पीठमर्दादीनां नि
सृष्टार्थत्वादिगुणेन युक्ताः। तथा च मालतीमाधवे कामन्दकीं प्रति शास्त्रेषु निष्णात इत्यस्य वाक्प्रागल्भ्यमभ्यस्त
गुणाश्च वाग्मिता काल्यानुरोधः प्रतिभानवत्त्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु। तत्र सखी यथा ममैव शशिकलाशुहृदशत्तस्यास्ता

दूत्यो दासी सखी कारुर्धात्रेयी प्रतिवेशिका। लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेतृमित्रगुणान्विताः॥ २८

पंकं पंकजपाणिते इहजपाततला हृद्धाम एतिमपानहिदैवधवा। रोते तु विदितं नारारूपः सलोकहृशोमुग्धानवशाठर
पाशिल्या नकर्षे विधेर्विधारे ध्यतेपश्चाच सहे· जोणार· दिट्ठ सारिसमि·ज एं·तु लए·रा ज्ञो·मरउणा·तुम·
भाणि स्स·माणं·वि सलाहणि जसे·१ त्रय स्वयं दूती यथा मदूएहिं· दिक्ष·गुवालक्ष·हरपि·तीस्त्रवाउं·जर
वि·म·सिचन्न·साहेमि·क्षस्स·सुहरा·हरे·गामो·च्छहं·एक्का·रत्याघस्लम॥२८॥ ॥

द·रू·टी· अथ योषिदलंकाराः। यौवने इति सत्त्वजाः सत्त्वोद्भूताः। तानाह भावेति। तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः। सप्त अयत्नजाः २९ ३० ली
३५ लेति। एते लीलादयो दश स्वभावजाः ३१ तान्क्रमेणैव लक्षयति निर्विकारात्मकादिति। तत्रैव विकारहेतौ सत्यप्यविकारकत्वं स
त्वं भूतानामेषाङ्गिति रचितहेतोरस्मिन्निति तस्मादविकाररूपात्सत्त्वाद्यः प्रथमो विकारोऽन्तर्विपरिवर्ति बीजस्योच्छूनतेव स भावः।
35

यौवने सत्त्वजास्तासामलंकारास्तु विंशतिः भावो हावश्च हेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः २९ शोभा कान्तिश्च माधुर्यं दीप्तिः प्राग
ल्भ्यमेव च औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्नजाः ३० लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्बोकः किलकिंचितम् मो
ट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं तथा ३१ विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ३१ निर्विकारात्मकात्स
त्त्वाद्भावस्तत्राद्यविक्रिया प्रत्यालापः सशृंगारो हावोऽक्षिभ्रूविकारकृत् ३२ ॥ ॥

यथा हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्य इति कुमारसंभवे। तत्रोऽपरोऽर्थ यथा दृष्टेः सालसतां बिभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसंभोगवार्तास्वपि। पुंसामङ्कमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग्यथा बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः
श्रि
त्रिभः लोचनयोर्नियन्त्रिताङ्गः पटलं एवा·त्स्य·ततो ग्रहात्सा रसेन· अथ हावः अलप्येति· प्रतिनियती
न विकारकारी सशृंगारः स्वभावो विशेषो हावः। यथा — जं किंपि पेच्छमाणं भणमाणं रे जहा तहच्चेअ· णिज्झाअ णेहमुद्धं वअस्स मुद्धं णिअच्छेह· ३२ ॥ ॥ ॥ राम
३५

अप्यहेला। स एवेति। हावएवस्पष्टशृङ्गारोपोतिकृत्वात्सुव्यक्तशृङ्गाररससूचकोहेलाः यथा मम मैवात्मसः स्निः से पञ्जा सखंगं वि
भ्रमाय एत्सुभ्रेए सं सरसृहं बाले भावा हारः चिरं जहुः सहो ताचि ॥ १ अन्यया पत्नताः तत्र शोभा स्तुवेति यथा। तांप्रो स्वुर्वी नत्रानि
वेशएवालानृतांप्यलेवतपुरोनिषस्मा स्मरतार्थशोभा स्त्रियमाणा नेत्राः प्रसाधनेसंनिहिते ध्विनार्थैरेत्याहि। यथावात्मना
घातेषु व्याप्ति शाकुन्तले ३३ अथ कान्तिः मन्मथेन शोभैवाप्यायितारघनी भूता कान्तिः यथा। उन्मील द्वदनं तु दीप्तिविस
रैहूरस्य सारितमिलितं पीनकुचस्थलस्य च रुचा हृत्सप्रभा भासि हत माए तस्याः कुलविरहकं बहुदली कृतस्य मिलकोल्लसा

स एव हेला सुव्यक्तशृङ्गाररससूचकः रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाङ्गानां विभूषणं ३३ मन्मथाप्यायितच्छाया
सैव कान्तिरिति स्मृता अनुल्वणत्वं माधुर्यं दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ३४ निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं ॥

हर्षान्ते सरसिजमनुविद्धमिति अथ दीप्तिः दीप्तिः कान्तेरितः यथा हरः पसाव्ये तो बुन्नसुः मुहसम्मिनुहल्लानुमतम
तो वहेः ॥ सांगसुन्दरसे वसहला कृतेगुलरितनमः। यथा। महास्वेतार्ता नावसरे प्रदेवाना माभ्यम माधुर्यं। अनुल्वणत्वमिति
यथा। शाकु ॥ अहं सारिकातांविष्टं कुरोषि अस्मादाविष्टं ग्लते १ ३४ अथ प्रागल्भ्यं निःसाध्वसत्वमिति मनःक्षो
भपूर्वकं निःसाध्वसत्वं ततभावः प्रागल्भ्यं यथा मम। यथा। ग्रीडा विरत्यापितधामुना यपि सुन्दरी कुलाप्रयोगचातुर्येष्वस्मा स्वाचार्यं गत
येति १

औदार्यमिति यथा अध्याहि अडुकिवआए हिअहं सअलं कुआरा गेहवावारं गरुएवि मगु डखे सुमरिमो पाअंत मु
त्तस्स यथावा भर भंगसह सोढ़ते इति अथ धैर्यम चापलेति। चापलोनुपहूताम नोवन्ति रात्मगणानामना ख्याधि द्वा धैर्य
म यथा ज्वल नगगनेरात्रोः व स्वयुरू लः शशाहह नुमहन कि वामत्वोः परे ता विधास्यतः मम नु दयितः ध्रा घ्य न्लातज
नयन्तमला न्त्वया कुलमम मलिनं नत्वेवा पत्र नाना च जीवितं ३ ५ अथ स्वाभाविक्रा दृशा तत्रा लीलाप्रिया नुकूरागामिति। प्रि
यकृतानावा ग्वेगचेष्टा नांगनागरिता नां अगनाभिरनुकूरं तोलाला यथा मम तहः हिंदुतह भागि अन्तीए ता अवनं तहान

औदार्यं प्रश्नयः सदा चापला विहताधैर्य चिवृत्ति रविकृत्यना ३ ५ प्रियानुकूरं लालामधुरांगविचेष्टितैःना
नालिको विशाबत्व विलासे णत्रिपाहिष्व ३ ६ आकल्यरचनाल्या पि विछिन्तिः कान्तिपोष कृत॥ ॥

हासोरांगः अवलोरजंत्रति हिसविभमं नहः सपत्तीहि १ यथा वा तेनो दृतंयदति यातिया नयात यातया सा विति॥
अथ विलासः तात्कालिकुरति हयिता वलोकवाले गतिपा पीवचनेच सा तिशय विशेषोत्पत्तिर्विलासः यथा अत्र
न्तरे कुमचिवाग्विभवा ति तव चित्र्मस्मु स्मितविस्ममसमापना तया न हू रिसात्विक विकार विशेषरम्यमा चापवृवि
जयिमापस्थ मा विरासात ३ ६ अथ विछित्तिः आकल्यति स्तोकापि वेषो वहतरा मताया तात्कारा विछित्तिः यथा कु राम
र्णार्पित रोध्रकुषाप हहे गोरोचनाभेदनितान्तगोरे तस्याः कपोले परभागलाभाद्वबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोहः ६ ३ ॥ ॥ ३ ६

अथ विभ्रमः विभ्रमस्त्वरयेति यथा अभ्युद्गते शशिनि पेशलकान्तदूतीसंलापसंवलितलोचनमानसाभिः अग्राहि मंडनवि-
धिविपरीतभूषाविन्यासहासितसखीजनमंगनाभिः यथा वा मम आकल्पापांतवाहः क्रांतमस्त मांप्रविभ्रमस्तां भाले जनं
दृशोलालीम्याकृ पोलेतिलकः कृतः ३७ अथ किलकिंचितं क्रोधेति यथा मम रतिक्रीडाघटते कृष्णमपि प्रेमासाद्य सम-
यमपालम्बे तस्याः कुणितकलकंठावमधरे कृतस्मं भंगा सा प्रबुरित विलक्षार्धहसितास्मितक्रोधाङ्कांत पुनरपि विदध्या
न्नापिमुखं अथ मोट्टायितं मोट्टायितं त्विति प्रियतमकथाप्रस्तुतकरागादिषु प्रियानुरागाभाविततः करागा

विभ्रमस्त्वरयाकालेभूषास्थानविपर्ययः ३७ क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिंचितम् मोट्टायितं तु तद्भा
वभावने इष्टकथादिषु ३८ ॥ ॥

त्वं मोट्टायितं यथा परिमलस्य चित्रवर्तिन्यपि निरपेतत्वावेशे न चेतसि पाणागंधवलितं चक्रे मुखेन्दुमवमवशैव सा
यथा वा मानतः कृहृदये निधाय सुचिरं रागार्चितांगामसूमंगामम तथ्यरताकृता सुललितापांगा हृषीनाहशं सुमेवालिलि-
तेव स्वान्यहृदयालेख्यावशेषा भवत्यालम्बो हि गिरां कुहूपाकृष्य यमेमनो निहन्ति स्मरः ॥ ७ ॥ ॥

स्तु.टी.
३७

पथा मम स्मर इव पुनिस्मितं गूढमन्ये तु मस्याः सुभगतव कृपापांगप्रसक्तता पोसरवी सिः अवतिवितत प्रहोहस्त यानस
ना न्यात नव लच्चितवाउदं जं भितैः सांगमगैः ३८ अथ कुट्टमितं सानं हेति पश्यानी हा पहनिरत नाटकविघ्नशांता वासा
ते तोति परस्मा पि पवा सम रस्य इद धरेप्रतापि नो विधुतान्य पातोः सीत्कारप्रमुखरुदिता निजं प्रतिना र्थः न्यस्य विद्यो
बमाहे वर्गेति। पश्यातम स्याने तिलकालका नविरतं लोली गलिः सम्यदृशन। वारं वारमुरव पन्तुचं पुनः प्रोदहनि।
वीनांचल पद्मं गतरगा ती वितद्दशा सा वजमालोकित स्तदेवा दव धीरितो स्मिन पुनः क्रांते हृताक्षी हतः ३९ ललित

श्यानं द्रंतः कुट्टमितं वुष्ये के शाकरग्रहे। गर्वास्मिता नादिष्टे पि विद्योको नाहरन्त्रिपा ३९ सुकुमारोंगविन्या
सो मसृणो ललितं भवेत्। प्रासकालं नपद्मापाद्वाङ्ग्याविहृतं हितत ४०

माह सुकुमार इति। पश्यामतैव। अन्यसंगंदूरान्नि सलपा वर्तनै शालपंता सा पर्पता ललितलालतं लोचन स्यांचलेनविन्य
स्यंता वरे ताम्रकमलैलीलया हैरपातै निसंगीतं प्रपश्यवप सानर्तिता पंकजाहो। अथ विहृतं प्राप्तेति प्राप्तावसरस्या
पि वाक्यस्य लज्जया परवचनेन तद्विहृतं। पश्यापांग ग्रस्थेन मुक्तिं विकसत्पर चिना सापरेशं लिखितामपो मरपद्धि पंक्ती
म विशिखा वले लोचने लोलतारे वक्त्रं हो नम्रमोष स्फुट इ धरपुटं वाक्यगर्भं दधानापत्रमानो वाच किंचित्स्थितमपि हृदये

अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह । मंत्री ति । तत्र विभागमाह मंत्रिणेति । उक्तलक्षणेन ललितेन नेता मंत्र्यायत्तसिद्धिः शेषा
धीरोदात्ताद्यः त्रयः अनिपमेन मंत्रिणा स्वेन वोभयेन वा तासां सिद्धयः इति ४२ धर्मसहायानाह ऋत्विगिति ब्रह्मवेदः तत्
वि इति व्याचक्षते । तत्त्वज्ञाला ब्रह्मवादिनः आत्मज्ञानिनो वा । शेषाः प्रतीताः । दुष्टदमने दण्डसहायानाह सुहृदिति स्पष्टम् ।
४२ एवं तत्तत्कार्ये सहायान्तरानुक्त्वा अन्तःपुरसहायानाह अन्तःपुर इति । शकारो राज्ञः श्यालो हीनजातिः ४३ विशेषान्तर

मंत्री स्वं वोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने । मंत्रिणा ललिताः शेषा मंत्रिस्वायत्तसिद्धयः ४२ ऋत्विक्पुरोहि-
तौ धर्मे तपस्वि ब्रह्मवादिनः । सुहृत्कुमाराटविका दण्डे सामन्तसैनिकाः ४२ अन्तःपुरे वर्षवराः किराता मूकवा-
मनाः । म्लेच्छाभीरशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ४३ ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता तारतम्याद्य-
थोक्तानां गुणानां चोत्तमादिता एवं नाट्ये विधातव्यो नायकः सपरिच्छदः ४४ ॥ ॥

माहा ज्येष्ठेति । एवं प्रागुक्तनायकनायिकाहृत इतिं त्रिप्रकारे हितादीनां उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिरूपता । उत्तमादिभा
वमुक्तगुणसंख्योपचयापचयेन किंतर्हि गुणातिशयतारतम्येन ४५ ॥ ॥

ध्व॰ टी॰ ३८ 38

उक्तो नायकस्तद्व्यापारस्तच्चेतोऽतद्व्यापारात्मिकेति । प्रवृत्तिरुपचेतव्यापारस्वभावा वृत्तिः साम्यकैशिकी सात्वती आरभटी भा-
रती चेति चतुर्विधा । तासां गीतनृत्तविलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्यमाणो सम्भोगः शृङ्गाराद्याम फलाव्यापारः कैशिकी
४५ तामाह नर्मेति । त्रयेण सर्वत्र नर्म परामृश्यते । तत्र नर्मा हि वैदग्ध्यक्रीडितं नर्मेति तत्राम्यस्वरूपं तनोव ततानुरूपः परिहा-
सो नर्मा तेऽनुद्धतास्तेनुस शृङ्गारहास्यैतत्सम्पहास्य नरचिंतं त्रिविधं शृङ्गारवहास्य नामुरागानि वेदन सम्भोगेच्छाप्रकाशा

तद्व्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी । गीतनृत्तविलासाद्यैर्मृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ४५ नर्मतत्स्फूर्जतत्स्फोटतद्गर्भैश्चतुरङ्गिका । वैदग्ध्यक्रीडितं नर्मप्रियोपच्छन्दनात्मकम् ४६ ॥ ॥

नसापराधप्रियप्रतिभेदनेऽपि त्रिविधमेवास्य पनर्मापि मुग्धरमार्ताभावाद्द्विविधमेव षड्विधं स्वप्रत्ययेवं वाग्वेगचेष्टाक्ष-
तिरेकेणाद्यात्शाविधं । तत्र वचोहास्यनर्म यथा । पशुः शिरश्चन्द्ररेखेन स्पृशति सख्या परिहासपूर्वमासारं नपित्वा चरतो
कृता शीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान वेषनर्म यथा । नागानन्दे विदूषकशेखरव्यतिकरे ॥ ॥ ॥ राम ३८

कृपानर्मपथ्या। मालविकाग्निमित्रे। उ स्वप्नायमानस्य विदूषकस्योपरि निपुणिकया सर्पभ्रमकारिणं दंडकाष्ठं पातयति
एवं वहयमा मा रोषय इति वाग्वेषचेष्टापरत्वमुदाहार्यम्। शृंगाराद्धा यथा पत्राद्युपहेयपनर्मपथ्या। मध्याभूतागम्यपत्र हेतुमनलंस्पि
त्वा पपः पीयतं मामभ्यमि त्वेति विमृश्य पांथांश्चिवि। वशाः शीतप्रयाम ऊपः। तामेवस्मरस्मरस्मरशर त्रस्ताः सीमान्तिनीः प्रपंचसीत्यविव
त्वेनुनरं जपति पथि कुमारः। प्रपापालिकाः सभोगनर्मपथ्या। सालोलं त्वं बधान रे घोरितां घरसमिपसन्धन्तु। तां पौकुं
तस्मविपादधुना हसन्ती हसितस्य। माननर्मपथ्या। तद्विनपथवाहर्पवम त्वं प्रियपतिप्रियवन्तनेपरि मन्तूंपदकेलेहधाने

हास्येनैव सशृंगारभयेन विहितं त्रिधा। आत्मोपक्षेपसंभोगमानैः शृंगार्यपि त्रिधा ४७ शुद्धमंगं भयं द्वेधा त्रेधा
वाग्वेषचेष्टितैः सर्वं सहास्यमित्येवं नर्माष्टादशधोदितं ४८ नर्मस्फुंजः सुखारंभो भयान्तो नवसंगमे ।। ।।

:प्रमदाविवसन्तमागाः कामिनां मंजुनश्रीर्व्रजति दिवसफलत्वं वल्लभालोकनेन सभयनर्मपथ्या रत्नाव. आलेख्यदर्शना
वसरे सुसंगता। जातिरिता समए ए सो मह वो वुत्तंतो इत्यादि। शृंगारात्मभयनर्मपथ्या मसेव। अभीव्यक्तालीकः सकलविप
लोपायायविभावविश्विरं ध्यात्वासघः स्तनतटनकसरं भविखुतां। ततः प्रभृति विद्वेषविनिमित्तिसंज्ञायस्य सहसा प्रवृत्ताः पंक्तेषां धतेः स्मि
तमधुरमालिंगति वधू ४६ ४७ ४८ आत्मोपन्नर्मस्फुंजनमाह। नर्मेति। यथा मालविकाग्निमित्रे सकौतेनापदकमभिसरतादीना विकी
पं नाथ कुः विसृज मं सुगारि। संगमसाहसमिति। पद्यानंतरं। मालव.भ शहे वा ए. भग. अन्नत्तो। विरहिअं. काउ तावारेमात्यादि॥

नर्मस्फोटमाह। नर्मेति। यथा मालतीमाधवे। गमनमलसमित्यत्र गासंचारिभिर्लवैर्लेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः
स्तोकः प्रकाश्यते ४९ अथ नर्मगर्भमाह। छन्नेति। यथा। एकत्रासनसंस्थितेऽप्रियतमे इत्यमरुकपद्ये यथा। प्रियदर्शिकायां
गर्भाङ्के वत्सराजवेषसुसंगतायाः स्थाने सा स्वावत्सराजप्रवेशः ५० अथ सात्वती। विशोकेति। विशोका शोकरहिता सत्वशौर्या
गद्यार्जवैः भावान्तरेणापकृष्टव्यापारः सात्वती। तदङ्गानि च संलापो हीति ५१ तत्र संलापमाह संलापक इति यथा वीरचरिते रामः अयं
सः परिवारः कार्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः परशुराम

नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोऽल्परसो लवैः ४९ छन्ननेत्रप्रतीचारो नर्मगर्भोऽर्थहेतवे। अङ्गैः सहास्यनिर्हास्यैरेभिरेषा
त्र कैशिकी ५० विशोका सात्वती सत्वशौर्यत्यागदयार्जवैः। संलापोत्थापकावस्याः संघात्यः परिवर्तकः ५१ संलापको
गम्भीरोक्तिर्नानाभावरसान्वितः। उत्थापकस्तु यत्राहौ युद्धायोत्थापयेत्परम् ५२ ॥ ॥

ः स्वामारामस्य मर्त्ये स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुः शस्त्रप्रयोगखुरलीकलहे गणानां सैन्यैर्वृतो विजित एकमपाकुमा
रः एतावतापि परिरम्भकृतप्रसादः प्रादादमुं प्रियगुणो भगवान्गुरुर्मे इत्यादिना नानाप्रकारभावरसेन रामपरशुरामयोर
न्योन्यगम्भीरवचसां संलापः उत्थापकमाह। स्वाहिति। यथा। वीरचरिते आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
त्रस्यं तु कुतोऽघ्य सम्प्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः। त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नास्मि विषयः किंवा बहुव्याहृतैरस्मिन्विश्रुतजामदग्न्यविजये राम
बाहौ धनुर्जृम्भतां ५२ ॥ ३९

न्मृग संघातमाह। मंत्रेति। मंत्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षसहायानां चाणक्येन स्वबुद्ध्या हननं यशस्थापितत्रैवं यथा
पर्वतकमेनता स्य राक्षसस्य हननं गमनेन मलयकेतुसहोत्थापि भेदन। देवशक्त्या यथा रामाभ्युदये। रामदेवशक्त्या रावणादीनां
स्य भेदः इत्यादि। अथ परिवर्तकमाह। आरब्धेति। प्रकृतस्योद्योगादकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरणं परिवर्तकः यथा। हरवृत्तमुख
लोल्ली रविनैकमिनिवहो विशाखाविशिखवराला छन्नमे। रामाचन्द्र चुक्तितमद्रुतवारला नान्यत्समममघ परिरक्षुमिवच्छानितं

मिच्चाप्यं देवशक्त्याह। संघात्यस्य संघभेदनं। आरब्धेत्यानन्तकार्यान्यत्रारणात्परिवर्तकः प३ एभिरंगैश्चतुर्थं सात्वत्या
रभटी पुनः मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्त्यादिचेष्टितैः ५४। संक्षिप्तिमक्ताव्यात्स्य केदोवस्तूत्थानादवपातने ॥ ॥

रामः भगवन्परिसिंभरा मिति प्रस्तुत प्रघ्ती यमेततत् इत्यादि। प३। सात्वतीमुपसंहरन्नारभटीलक्षणमाह। एभिरिति। मा
गव न्यरिंरभ रा भिति प्रस्तुत प्रघ्ती यमेततत् इत्यादि। प३ पामन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनं तद्देवतंत्रबलेनेन्द्रजाल
।५४। संक्षिप्तिमाह। संक्षिप्तेति। पूर्वनेतुर्निवृत्तान्यनेतृत्वान्तरपरिग्रहः इति। मंत्रदृशदलचर्मादिद्रव्ययोगेन वस्तूत्थापनं संक्षि
प्तिः ५५।

ह·रु·टी· पश्चादुदयचरितेविक्लिंतजहातिप्रयोगः पूर्वनापञ्जावत्या निहत्यावस्थांतरपरिग्रहमन्येसंहिाप्रक्रांमंन्चेते। पश्या वालिनिहत्या
४० ग्ध्यावः पश्यन्च चपरसुराम स्योद्धत्यनिहत्याशंपतेत्योपयाहत्ने। गुणवास्ला तान्नातिरित्याहि। अथसंक्रेस्माह। संपेरलिवेति। पश्या
40 माघवाघोरघंटयोर्मालतीमाधवे। रन्द्रलहमतापोश्वरामायतार्प्रतिवह्नवलक्ष ५५ ५६ अपवक्तृत्यायनमाह। मावेति प

संहितसवक्तरचना। संहिाभिः शिल्पयोगत्रः पपपूर्वनेतनिहत्यान्यनेत्रंतरपरिग्रहः। पेपूठक्षसमाघातःक्रुद्धसंर
ब्धपोहिंया। ५६ मापाघुत्यापितेचलक्षवक्तृत्यापत्तमिष्यते। अवपातक्षनिःक्रामः प्रवेशचापविद्रवैः ५७॥ ॥

यथोहत्तराघवे। नीपंतेनपिनोप्युसांइतिमिरत्रोतैर्विपछाधिभिर्मास्वंतः सक्कलारवेरपिक्रूरात्सस्माहक्कसाहमी। एताश्चोकाप
वंघंकृरुधिरैरामापमानोदरासुचत्यानतकुंरानलसुचःकूरात्नवान्करवारयाहि। अवपातमाह। अवपातइतिपश्यारला
क्रूरंह्नत्रावशेछसिद्युपक्रम्या। नवचर्षघरेसेनुष्यगातानोभावाहित्याद्दि। पश्याचप्रिपदारीक्रूर्या प्रथमेक्रूमध्यक्लेनवक्ल राम
हे ५७॥ ४०

उपसंहरति। एभिरिति स्पष्टं ५८ भारतीमिति सा तु लक्ष्येकचित्सयिन दृश्यते नोपभुज्यते रसे सुहास्यादानं भारत्यात्म
कत्वात् नीरसस्यप्रकारणस्याभावात् तिस्र एवैताः सर्वे वृत्तयः भारती तु शब्दवृत्तिः स्नामरूपस्वस्थानत्वात् त्रैवाचाच्या
५९ वृत्तिनियममाह शृङ्गारे रतीति ६० दशभेदभिन्नदृशादि कनायकव्यापारप्रवृत्तिरित्याह। दशेति ६१ तत्र पाठ्यम्

एभिरङ्गैश्चतुर्धेयं नार्थवृत्तिरतः परा चतुर्थी भारती सापि वाच्या नाटकलक्षणे ५८ भारतीं सात्वतीं चार्थवृत्ति
मारभटीमिति। पठन्तः पञ्चमीं वृत्तिमौद्भटाः प्रतिजानते ५९ शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः रसे रौद्रे सबीभ
त्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ६० देशभाषाक्रियावेषलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः लोकादेवावगम्यैता यथौचित्यं प्रयोजये
त् ६१ पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनां लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः क्वचित् ६२ स्त्री
णां तु प्राकृतं प्रायः शौरसेन्यधमेषु च पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ६३ यद्देशं नीचपात्रं यत्तद्दे
श्यं तस्य भाषितं कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ६४ ॥

ति विशेषमाह। पाठ्यं त्विति। द्विचिदेति देवीप्रभृतीनां संस्कृतम् ६१ स्त्रीणां त्विति। प्रकृतेरागतं प्राकृतं संस्कृतं तद्भवं त
त्समं देशीत्यनेकप्रकारं। शौरसेनी मागधी च स्वदेशाख्यतिपते ६२ ६३ ६४ ॥ ॥

ह. सु. टी. आमंत्र्यामंत्रज्ञो चित्येनामंत्रणमाह। भगवंतरति नरासूत्रमताविति आर्याविति संबंधः ॥ ६ ॥ परथ्यीति पज्यैः शिष्याहपो
४१ वत्सेति व कृत्या। ते शिष्याहिभिः पूज्य तातः गुरुहीतानिधि रतिवक्तव्यः आपशक्तापुज्यनोशेष्याहपस्तातेति वाच्या
:सोपितेः ताततिगुरुहीतनामतिच ॥ ६ ॥ भावरति। आनुगेनपारिपार्श्वकेनसत्त्वाभावशते तेनचसमार्य रतिवक्तव्यः ॥ ७ ॥

भगवंतोवरैर्वाच्याविद्वद्देवार्षिलिंगिनः विप्रामात्यायज्ञाभ्यापनियासत्रमतौप्रियः ॥ ६ ॥ परथ्यीम तेनचाग्रुषमान्य
न्यैः शिष्यानुजात्मजाः वत्सेति तातः पज्योपिगुरुहीताभिधेयतेः ॥ ६ ॥ भावेनानुगेनसपर्चाचमार्षेति नसोपिच देव
:स्वामीतिनृपतिर्भर्त्येभद्रेति चाधमैः ॥ ७ ॥ आमंत्रणीयापतिवज्ज्येष्ठमध्याधमैस्त्रियः समाहलेति प्रेष्या वहज्जे
वेश्याज्जुकातथा ॥ ८ ॥ कुहन्यंवत्यनुगतेप ज्यावाजरतीजनेः। विद्रूषकेणभवतीराज्ञीचेटीचशब्द्यते ॥ ९ ॥ चेष्टा
गुणोदाहृतिसत्वेभावानशेषतोनेतरद्दशाविभिन्नान कोवकुमीशोभरतोनः। पोवापोवानदेव शशिशेखरमौलिः ॥ १० ॥
आ॰ श्री॰ गतिविद्दितीयपरिच्छेदः ॥ २ ॥

आमंत्रणीयाशेति विद्वद्देवाद्दिप्रिपोमर्त्यवद्देवावराहिभिर्वाच्याः तत्राद्दिपंप्रतिविशेषः समेति ॥ ८ ॥ कुहनीति पूज्यान्न राम
रतीच्चंवेति ॥ ९ ॥ वेष्टेतिस्फुटं ॥ १० ॥ गतिविद्गुरुसज्जोऽनिरूपस्यहतोरशहपद्मालोकेनेतप्रकृशोनामद्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥ ४१

वद्भवन्त्यतस्तयोरसविचारातिलंघनेन वस्तुनेतृरसानां विभज्य नाटकादिष्वप्रयोगं प्रतिपादयति प्रकृतित्वादिति
उद्दिष्टधर्मकं हि नाटकं मनुद्दिष्टधर्माणां प्रकरणादीनां प्रकृतिः शेषं त्वनुप्रतीत १ पूर्वरंगमिति पूर्वरंग्यतेस्मिन्निति पूर्वरंगो
नाट्यशाला तत्स्थप्रथमप्रयोगव्युत्थापनादौ पूर्वरंगतां नीत विधाय विनिर्गते प्रथमं सूत्रधारे तद्वदेव वैष्णवस्थान
कादिना प्रविश्यान्यो नटः काव्यार्थं स्थापयेत्तस्य च काव्यार्थस्थापनात्सूचना स्थापकः स च नास्तचेदः २ दिव्यमर्त्य
ति संस्थापको रूपोदिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यरूपो दिव्यमर्त्यं चादिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत वस्तु

प्रकृतित्वादथान्येषां भूयोरसपरिग्रहात संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते १ पूर्वरंगं विधायादौ सूत्रधा
रे विनिर्गते प्रविश्य तद्वदपरः काव्यार्थं स्थापयेन्नटः २ दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः सूचयेद्वस्तु बीजं
वा मुखं पात्रमथापि वा ३

बीजं मुखं पात्रं वा वस्तु यथा रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरोस्तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा
सहैवोज्झितं तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां संपदं प्रोद्वृत्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः बी
जं यथा द्वीपादन्यस्मादपीति मुखं यथा आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः उत्खाय
गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशास्यमिव संभृतबन्धुजीवः इति पात्रं यथा तवास्मि गीतरागेणेति शाकुंतले ३ ॥

द.रू.टी. ४२ रंगमिति रंगस्य प्रसक्तिं काव्यार्थमनुगतैः कृत्वा मैत्र्यात्तु केन कृतत्वरेत्यादि मिश्रिरवमारतोवृत्तिमाश्रयेत ४ तामे
वाह भारतीति उक्तविशेषप्रयोजनः संस्कृतबहुलो वाग्व्यापारो भारती। प्ररोचनावीथीप्रहसनमुखावित
तास्याङ्गानि ५ पद्योऽत्रशीलहृतामाह उन्मुखीकरणमिति प्रकृतार्थप्रशंसनेन श्रोतृणां प्रवृत्तमुन्मुखीकरणं
प्ररोचना यथा श्रीहर्षो निपुणः कविरिति रत्नावल्यां वीथ्यङ्गानीति स्पष्टं ६ सूत्रधार इति ७ प्रस्तावनेति ८ क

रंगं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत ४ भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्या
पारो नराश्रयः भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ५ उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना वीथीप्रहस
ने चापि स्वप्रसंगेऽभिधास्यते वीथ्यंगान्यामुखांगत्वादुच्यते चैव तत्पुनः ६ सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदू
षकं स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखं ७ प्रस्तावना तत्र स्युः कथोद्घातप्रवृत्तकं प्रयोगातिशयश्चाथ
वीथ्यंगानि त्रयोदश ८ स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातो द्वि धैव

थोद्घातस्य वाक्यभेदमाह स्वेतिवृत्तेति तत्र वाक्यं यथा रत्नावल्यां द्वीपादन्यस्मादपीति वाक्यार्थं यथा वेण्यां प्रथमे अंके नि
र्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणामित्युक्ते भीमः लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च राम
नः प्रहृत्येति इत्यादिना ९ ४२

अथ प्रवृत्तकं कालेति प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेशः प्रवृत्तकं यथा आसादितप्रकटनिर्म
लेत्यादि ... रामः ... ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः प्रयोगातिशयः एषो ऽयमिति यथा एष राजेव
दुष्यन्त इति ११ अथ वीथ्यङ्गान्याह साङ्गैस्त्रयोदशभिरिति १२ तत्रोद्घात्यकं द्विधेत्याह गूढार्थेति गूढार्थं पदं
तत्पर्यायपदं ... माला प्रश्नोत्तरं वा ... तयोर्मालाद्वयं यत्र ... द्विधमुद्घात्यकं तत्राद्यं विक्रमोर्वशी
यथा विदू० भो वअस्स को एसो कामो ... राजा अथ ... विदू० ताजाणादि

कालसाम्यसमाक्षिप्तप्रवेशः स्यात्प्रवृत्तकं १० एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिश
योमतः ११ उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलं वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके असत्प्रलापव्याहारमृदवा
नि त्रयोदश १२ गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा यत्रान्योन्यं समालापो द्वेधोद्घात्यकं तदुच्यते १३ यत्रैकत्र
समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते प्रस्तुतेऽन्यत्र वान्यत्स्यात्तच्चावलगितं द्विधा १४ ॥ ॥

... द्वितीयं यथा ... पाण्डवानन्दे ... गुणिनां ... परिभवः ...
... तस्मात् ... गतिर्बुधानां ... जीवति ... चन्द्र ... इति ...
... कृतः किं दुःखं ... गतिः ... मृत्युः ... इति ...
... इदं ...
त्यकं १३ अवलगितमाह यत्रैकेति १४ ॥

ह.कृ.टी. अन्य कार्यछलनाऽन्यकार्यं परतां अन्यकार्यप्रसंगात्समकार्यसिद्धिस्त्वावलागतं तत्राद्यं यथा उत्तरचरिते समुत्पन्नवन
४३ विहारगर्भदोहदाया सीतायाः दृष्ट्वा यछलनानाम वा हादूरापेत्याम: द्वितीयं यथा छलितरामे रामः लक्ष्मणातात
४३ विपुत्रा मया ध्यां विमानस्योन्नं तृष्ट वे कुशलवौ मित्र दृष्टवतीर्थगच्छामि कापि सिंहासनस्याधः स्थितः यां ढुकूयो: पुरः न
टावानवलयी नाम राववि राजतेहीति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः यथा मुद्रा० राक्षसः स्वप्रसंगेन जूरस्वहः सकेतुरिति प्रत्यो
वनाद्रूपं कार्यसिद्धिः। १३ प्रपंचमाह असमहेति असद्भूतेनार्थेन परस्परं यादिक्षुनेतृ लापादिना यस्योन्यात्कृतिः सम

असद्भूतं मिथः स्तोत्रं प्रपंचो हास्यकृत्ततः अकृतिसाम्यादनेकार्थगमनं त्रिगतं त्विह १४ नतादित्रिगपाला
पः पर्वरंगेतु दृश्यते प्रियामेरप्रिये वाक्यैर्विलोभ्यच्छलना छलं १५ ॥

पंचः यथा वृषपरस्मं नर्पन्नैरवानंदः रंउाचंउेति यथा मुद्रा गुराव स्वप्रा पादिनलये गातेसत्वधारेता असद्भूतसंश्र
शंसनात्प्रपंचः त्रिगतमाह अकृतीति यथा विक्रमोवर्श्यां मत्तानां कुसुमरसेषित्तिशब्दप्रवर्तातेन यथा मुद्राः
गुराव स्वपापनिलये रतियदो शरद्रार्णनीति रूपार्थत्रयसत्वात्रिगतं छलनमाह प्रियाभैरिति यथा विराम्यां य राम
स्यं कुशीमान्नुनो कर्ता घत छलानामिति यथा मुद्रा० उपरस्यतिभगवानं चंद्रस्यादि १५ ॥ ४३

वाक्केलिमाह विनिवृत्त्येति अस्येति वाक्यस्य प्रक्रान्तस्य साकांक्षस्य विनिवर्तनेन वाक्केलिः द्विस्त्रिर्वा उक्तिप्रत्युक्तयः तत्राद्या
उत्तररचरिते वासन्ती त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मु
ग्धां तामेव शान्तमथवा किमतः परेण उक्तिप्रत्युक्तितो यथा रत्ना विदू भो दिक्षमागिए नमवि एरंचल रिसिक्व
विहि रस्य पत्रस्य मदनिका गाहिय पदास्स्वादिद गुए इत्यत्र यथा मुद्राराक्षसे तिष्ठ गुप्तावेदनात् तियोग इति साकांक्ष
स्य वाक्यस्य निवर्तनात् अधिबलमाह अन्योन्येति यथा वेणीसंहारे अर्जुनः सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते

विनिवृत्यास्य वाक्केलिर्द्विस्त्रिः प्रत्युक्तितोपि वा अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्द्धयाधिबलं भवेत् २६ गं
उः प्रस्तुतस्य संधिभिन्नार्थपरमोदितम् ॥ ॥

तृणमिव लघु यस्मान्नाम नीतं रणे वा भीमः श्लाघ्यं किं तु रहस्यं तेन चिरात्त्वमपीति एतत्र अनयो भीमदुर्योधनयोरन्यो
वाक्याधिक्योक्तिरधिबलं यथा मुद्राराक्षसे चन्द्रगुप्तमन्तिम विनु सिक्तं तस्य आहि रो
गण्डमाह गण्डमिति यथोत्तररचरिते रामः इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोरसावस्याः स्पर्शो वपुषि
बहुलश्चन्दनरसः अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः प्रवि
श्य प्रतीहारी देव उपस्थितः रामः अयि कः प्रती देवस्यासन्नपरिचारको दुर्मुखोसि यथानु उत्तरचरिते

स्य प्रभावश्यं प्राहेनमाह यथोन्नस्येति यथाहेलितशोभे सीता: जाह्नः कहे स्वतुं हे सेतिं स्य वल्लाणंगतयं नीहेसोरास्य
विराण एतत्प्रमाणस्य हेशोलुवं स्य कुंवृमावाप्यंरारा नेपवि स्यं भवितव्यं सीता जाह सो कवु गुह्या तांपितालेव
वृमाववपो: रय वति: पिता सीता तारवु पर तुह्या तां स्य स ला ए तत्स्य पुह वीएशति वप्याम्यु द्रा: सना प्यामो
पं सोहि वहनि योगह्य वैनीतिप्रमावेशा उन्ना स्यप्या व्याख्याने ९७ नालि क्रामाह सोपहासेति यथामुद्रा: नदी
स्य लोक: उग्राधरणी स्थावरा भवि स्व तह्णाद्दोस्य सिरकवद्धीति रूपना लिका स्य प्यासस्य ला व: स्य संवदेति
ननु चासंवरू र्यत्वे: स गति नीमवा कस्तेव रात वा चं: उत्त्व नाइवित मद्दोन्माह शे शवाद्दानाम संवद्द्रलाय

यथोन्नप्यान्यप्या वाख्यायन्न यस्यादितंनुतत ९७ सोपहासनिगहहार्या नालिकै वप्र हेलि क्रान्त्सवेद्वकृप्या
प्रायो मन्त्र लपायथोन्नर: १८

त्वास्ये वा विमावत यप्यान्यवि व्याप्ति विहापवन्नुकुह रा गया स्त्र लोवासु वेरं गुल्या विषम्य धुरानागपत: स
स्य रूपहता कुरान एवं त्रालिा नवाक्षसमयष्टिति प्रध्वस्तं स्थाने मा वाच: त्रौ वरि पो: शिष्यु त्वविकूला:
स्य पोसिषु स्तनु व: यथा च हे समय कुमे त्वं तां गतिस्तस्या त्वपाद्ध ताविमाप्ति ते कृदणेन स्तंपयपहमेपुत्र
ते यथा च मन्त्रमयाहि गिरव: स्मातो हे वाद्दूनाविवास्मिनम: हरिहरहिरण्यागर्भमप्युत्रोत्तनरन्यामि यथा

व्याहारस्माह त्वन्यार्थमाह यथा मालविकाग्निमित्रे लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति विदू. मा दाव उवदेससुद्धा
वएसमुद्धणामि च्छामि र प्रसुपक्रमे. गण. हा. स. विदू. बंभ प्रति आर्याच्छिती पस्त्ये पाणुसमभेदो लङ्घितः विदू. पढमप्प
भाए बम्हणोस्स पूआ होदि मा गुए उल्लङ्घिदा मल. स्मयन्ते र स्यादिना नायकस्य विस्मृत्वा विगन्धि शेत मयुक्ते
न हास्यलोभकारि रागा बुद्धसा व्याहारः यथा ... कृपयकतु किं निमित्तोऽयं प्राकृतिशेषासंभ्रम्यादि मदवस्था
ह दोषा इति यथा शाकुन्तले मेरुच्छलेशोदं इति मगधा दोषस्य गुणी कारः यथा सततमनि हत मानसमा पास्त्र मह त्वक

अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् १९ एषामन्यतमेनार्थं पात्रं वा
क्षिप्य सत्वरम् प्रस्तावेनोति निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् २० अभिगम्यगुणोर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान्
कीर्तिकामो महोत्साहस्त्रय्यास्त्राता महीपतिः २१ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः तत्प्रख्यातं विधा
तव्यं वृत्तमत्राधिकारिकं २२

टवृत्तिषष्ठं गतनि द्रपविभासं जा वतिराग्ना निर्गाबुद्रपम रीतराज्य गुणाय्य दोषाभाव ॥
उभयं वा ... ततः सन्चारिते दृष्ट्यमनि ... प्रादुर्भवद्यत्र गोः सर्वत्र वन नायवरा रचयि तोनावंतिदः संभ्रमदास्य बुद्ध
लमातः ... तेन नस्मतो नैवा सता व्याकुलाप ... विवक्षमस्य ह्रा योध्य योजनं ... यथा मुद्रा ... पता ... स्तुगा
उद्दिश्य पाकेः च ... प्रतिज्ञ ... पिचि ... रतिवृथा ... रस्य गुणीकेरणां रतिप्रस्तावनोगानि १९ ए
वामिति १० पक्षे ति वृत्ते सत्य वागा वैक स्य नादि तीति शास्त्रे प्रसिद्ध ... गुणा ... भावता भारता दिश्र

ह. दूरी. ४५

पदिति एवमाद्यस्ता वालिवधोऽमापुराजेनो दानुराघवे परित्यक्तः वीरचरिते तु रावणसौहृदेन वाली रामवधार्थ मागतो रामेण हत इत्यन्यथाकृतः २३ आद्यंतमिति अप्योविवरस्यैव रोधप्रेरिरपरिपुरं दहतमप्युचनीयवस्तुवि भागं कृत्वा तु सारेण पञ्चस्वपीनथितुपताकाप्रकरीकार्याख्येषु तात्पर्यं समेतं पञ्चावस्थानगुणत्वेन पुनः पञ्चधा विभ जेत पुनरप्येकैकस्य भागस्य द्वादश त्रयोदश चतुर्दश त्येवं भागस्तत्संधीनां विभागान् कुर्यात् २४ चतुःषष्टिरिति अपरमपि प्रासंगि वृमितिव्र नवमेकाघैरनुसंधिभिरिष्टनमितितिषानेति दुलादेकादित्रिचतुर्भिरनुसंधिभिः पंच ता

यन्नचानुचितं किंचिन्नायकस्य रसस्य वा । विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥ आद्यंतमेवं निश्चित्य पंचधा तद्विभज्य च । खंडशः संधिसंज्ञांश्च विभागानपि खंडयेत् ॥ २४ ॥ चतुःषष्टिबुतानि स्युरंगानि स्युः परं तथा पताकावृत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसंधिभिः ॥ २५ ॥ आत्मा यत्र पताकानां मर्मं नेति प्रकरी सत् आदौ विष्कंभकं कुर्यादंकं वा कार्ययुक्तितः ॥ २६ ॥ अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरं । यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कंभकं तदा ॥ २७ ॥ यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदावेव तदांकः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षनेतृचरितो बिंदुव्याप्तिपुरःसरः । अंको नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ २९ ॥ अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः । गृहीतमुक्तैः कर्त

कर्तव्यमंगिनः परिपोषणं अंगानि च यथाविरोधेन कार्ययुक्त्या प्रयोक्तव्यानि यथा लाभं च सनीयानि प्रकराद्यैः तत्परिप तः संधिविधेयं तत्रैव विभक्तेः सति कार्ययुक्तितोऽङ्कं कुर्यात् २५ २६ कार्ययुक्तिं स्फुटयति अपेक्षितमिति २७ यदात्विति २८ अंकमाह प्रत्यक्षेति रंगप्रवेशेन साक्षान्निर्दिश्यमाननायकव्यापारो बहुप्रकारः कार्यपरिमितो नेकप्रयोजन संविधानरसाधिकृतो उत्संगवीकृः २९ अनुभावेति भिनं त्येवं गोरसस्थायिनः संगृहीतस्याङ्गनाति रसान्तरस्या

नचेति ३१ कृपेति ३२ अंगमिति पञ्चरसांतरस्याधिरेत्यनेनैव रसांतराणामंगत्वमुक्तं तत्र पञ्चरसांतरस्यापी
त्वानुभावव्यभिचारिभिः कोमलपक्षे पातिनेव व्यतेतच्चर सांतराणामंगत्वं केवलस्यापुष्टपतिर्बंधनेनुस्यान्ति
ग व्यभिचारितैवेति हृदाधीनामिति ३३ संरोधमिति पञ्च हृतालीति अर्कृतैनेवोपनिबध्रीयमानवेशकादिभि
र्वा स्वचेपेन्ततुत्र्य यहं ३४ नाभिकोरातेस्थायिकृतनापेकृबधं प्रवेशादि नापि नसवपेत अनावरप के
३ देवोपितलापादि अनावरपमेवश्चिलुपात एकाहेति एकदिवसप्रहृत्तैकप्रयोजनमसंबंधं स्यासत्वेन

नचातिरसतोवस्तुहृराविछिन्नतानेपेत रसंवानतिरोहव्याधतत्वं कालहराः ३१ अध्येवकित्त
पासंध्यगोपमालहृतादिभिः एकोरसोंगीकृतव्योवीरः शृंगारएववा ३२ अंगमत्येरसाः सर्वेकृपा
निर्वहतोद्भुत हृराङ्क्ष्यनवधुप्रहरासृहेशादिविसव ३३ परोधभोजननस्थानमुरतंचानुलेपनं
अंबरग्रहणादानि प्रत्यत्तानानिर्दिशेत ३४ अंरोवनिवधीयानेतावेनकृताचन नाधिकतिवधं कोपिसा
त्यभावरूपकनचएकाहचरितेकार्यं कुर्यादासन्ननापकृमः ३५ पात्रैस्त्रिचतुरैरंकं तेषामंतेस्यनिर्गमः प
ताकास्थानकान्यत्रबिंदुरंतेचबीजवत ३६ एवमंकाः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः पंचांकमेतदवरं दशा
कं नाटकं परं ३७ रसुक्तेनाटकेलक्षणानाम अभ्यप्रकाराते देहमुसांघलोके संक्षेपं अमात्यविप्रवणितनामिके
केकुर्याच्चनापकृम ३८ वीरप्रशांतेशायायंधर्मकामार्थतत्परः शेषंनाटकवत्संधिप्रवेशकरसादिकम ३९

पकृमवकृपात्रप्रवेशमंकेकुर्यात्रेषापात्राणामप्यांकृप्यांतेनिर्गमः कार्यः ३५ ३६ ३७ रसुक्तेनाट
कंसत्वहेतुं अयप्रकरणोरति नृपिः स्वबुद्धिविरचितमितिवृत्तंलोकसंक्षेपमनहृत्तामात्यविप्रवृत्त

नि

स.ल.टी.
४६

नापि कालिति वैशेषिकमते सोऽस्यात्मीव नामिति वैरूप्या तद्धि हेयो योगणिका तथा चोक्तं स्वामिरस्यैर्चितावैरूप्यात्स्फुप
शीलगुणान्विता लभते गणिकाशब्दस्थानं च जनसंसेत्याहुरिति एवं च कुलेनावैरूप्या उभयमिति त्रैधा प्रकरणे नापि
कापथ्या कुलजे वैवपुष्यदूषणं तत्कैवैश्यैव तु रंगदन्ने तदुभयमपि सकृत्कुट्टिकायामिति वितव घनकारादिः
तेन कुलं सकृत्कुट्टिकावस्त्वौदार्यप्रकरणामिति ४० ४१ स्वपनादिका लभ्यते इति स्वत्वकृचित् स्वनपोष्ठ
वं वैधोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्योगः प्ररव्यातस्त्वितरो वा नाहीयमानः क्रियते काव्य रत्नभारता यं श्लोकात् एको भेदः प्र
ख्यातो नाटिकायाः रूतरस्तव प्रख्यातः प्रकरणिकापञ्जः स्वटीसजपाहूकाव्ये स्त्रोक्रियते इति व्याचक्षाणाः प्रकरणिका

नापि कानुदीपो त्वेतुः कुलसंख्या गणिकातथा कुचिदेकैव कुलजावैरूप्या क्वापि दृश्यते ४० कुलजाभ्यन्तरा वा
स्यादिह्यस्यानातिन्द्र मानपोः स्वामिः प्रकरणन्त्रेधा संकीर्णत्वकृतं कुलं ४१ लभ्यते नाटिकाप्यत्र संकीर्णत्वन्यति
हृत्नपे तत्र वस्तु प्रकरणान्नाटकान्नायको नृपः प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ४२

मपि मन्यन्ते तदसत् उद्देशलक्षणयोरनभिधानात् समानलक्षणत्वेन भेदाभावात् वस्तुरसनायकानां प्रक
रणभेदात्मकत्वात् कापाः स्वतो गन्धिदृष्टापास्त्वविनाटिकापायन्मुनिना लक्षणं लूतं तत्रापमपि प्रायः स्फुल
क्षणसंकरादेव तल्लक्षणासिद्धे लक्षणं प्रकरणान्तं लक्षणं नाटिकैव कृतं क्वचितिनियमार्थम् विज्ञापते तमेव
संकीर्णत्वं दर्शयति तत्रेति उत्पाद्येतिवृत्तत्वं प्रकरणाद्धर्मः प्रख्यातनपनायकत्वादि नाटकधर्म इति एवं चानार्त्कस्य

[illegible]

[illegible]

स्त्रीप्रायेति तत्र नाटिकेति स्त्रीसमालम्पो चित्यप्राप्तं स्त्रीप्रधानत्वं कैशिकीवृत्तिसाम्यपरत्वाच्चतरग संख्ययाल्पत्वेस मर्णत्वेन
चतरसृत्वमप्यौचित्यप्राप्तमेव ४३ विशेषमाह देवीति ४४ प्राप्यां त्विति स्माह प्राप्येकेति ताहशी नृपवंशजादिधर्मातिदेशः ४५
मतः पुरेति तस्या मग्धनापि कोपामंत्र पुरसंबंधसंगीतकं संबंधादिनोप्रसाद्या पानापकस्य देवीप्रतिबंधांतरितउन्न
रोन्नरोनवा वस्यानुरागो नुवध्नीयः ४६ नेतेति प्रत्यक्षपरिवृद्धावि हितत्वहेतोः कैशिकोग चतुरुप वृत्तीनाटिकेति ४७ स्व
पमा ताभा ह भाता प्रिविति मर्गभ्यो रक्षतका रास्य तत्राचारत पसेकृवि रः स्वकृतपरकृतचोपवर्णाधतिसमाप्ततीहन्नमेहवी
काताः स्वर्थ्यः ४८ संबोधनेति एककृत्यो नि प्रसुक्ते पमाकृशमा चितराणं कृतात्त रत्वे स्माचति मस्यवरत्नाचवीरसंगृह
शोर्यसौभाग्या पवर्त नयामस्नेनी वो ४९ ५० लाप्याणा स्याह गवामितिमभ्या स्वप्रमस्यत मत्र गपाह निलाप्यागामित्र

स्त्रीप्रायचतुरंकादिभेदकं प्रतिचिष्यते एकाद्वित्र्यंकपात्रादिभेदेनानंतरूपता ४३ देवीतत्र भवेज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंश
जा गंभीरा मानिनी कृच्छ्रात्तद्वशान्नेतृसंगमः ४४ प्राप्या त्याता दृशीमुग्धा दिव्याचातिमनोहरा ४५ मतः पुरादिसंबंधा सन्
ना श्रुतिदर्शनैः अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरं ४६ नेता तत्र प्रवर्तेत देवीत्रासेन शंकितः कैशिक्यंगैश्चतुर्भिश्च
युक्तांकैरिव नाटिका ४७ मालाकृत्य तेनानितप्राप्रुतं परणावा पत्रापवर्त पेद्रको सिपुणाः पंडिताविरः ४८ संबोधनोक्ति
शक्तौ कुर्यादाकाशभाषितैः स च यद्धीरण्यगाशौर्यसौभाग्य पसत्वे ४९ मप्यभारती हस्तिरवकुवत्तकलि तंतमुखविवेहतो
सांगलत्याग्यातिहशापिच ५० गयंपदांश्रितपाल्ममासीनप्रष्पगासिक्ताप्रस्वेदकृत्रिमकंठचेमवुधवाल्वि दिमरकपे ५१ उन्न

त्यंकुसलताणानि भावप्रकाशे वीणादिवाद्ययोगेनसहितं यत्र भाष्यते लालितं नायिकागीतं तद्रूपप्रमुच्यते १ चंचलसादिनावाकामि
नवानापिकाकृत मभिनाराप्रचारो गाश्रितपाछत इच्यते २ मत्र याप्रचरतो विलासमनेयाप्यत साप्यास्पर्शनपाया
सीनाद्दु दाहृत ३ नानाविधनवाद्येन नानातालत पाच्चितलाप्यप्रयुज्यते पत्र सार्जपापप्यामदि कृ ४ अन्यासमगर्शविद्यानापक

[illegible]

र.ह.टी.
४१

साहित्यदर्पणेऽनुप्रकारान्तरेणोक्तं तत्रादौ गंध तंत्रीमंडुभुरस्तत्र्योपविष्टस्यास्य नेपुरः मुग्धु गाने गेयपदं पद्यागौ
रागहैवीगाणी वाहयती मलयपवना उत्फुल्लकमलकेशरपरागगौर घुतेमस्महिगोरि त्वमभिवांछितं प्रसिध्यतु भगवति पुष्पस्य
सोद्देन १ स्थितपाठ्यं तदुच्यते मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता अभिनेवगुणमपाठाः त्रो टुः उपलक्षणं चैतत् क्रोधो
द्भ्रांतस्यापि संस्कृतपठनमपि स्थितपाठ्यमिति २ निरिवल्लतां परोऽहतशोकचिंतान्वितावला अथ सा रितगात्रे पदासीतस्य
तमेवतत ३ आसीनाघूर्णिभि‍क्षितं जपछन्दासिविविधा निवस्त्रीपुरुषयोर्वि पर्यासिचेष्टितं पुष्पगंडिका ४ अन्यासान्नं प्रतिमत
त्वा प्रेमाविच्छेदमन्युनावीणापुरः सरगानं त्रिपाप्रच्छेदकोमतः ५ वेशधारिणापुंसानाराधस्सम्प्लहुतां त्रिगुः ६ कपथामा
ननामाधवेमवपरः एषामिमान्तीसहत्रेरति ७ कृष्णनस्मसुस्पदे तपुव्यक्तकूरणान्वितः प्राह तं वचने वक्तिपत्रं तसे

तद्धास्यहसनं चेधाप्रुद्धवैकृतं संकरैः पांषडिविप्रप्रभृतिविरचेंदौविहाकुलम चेष्टितं वेषभाषाद्विषंहास्यवेचो
न्वितम ५३ ॥

घवंविदुःकुरतीवाणादिद्विपा ७ चतुरस्त्रपदंगातमुखप्रतिमुखान्वितं द्विगूढं रसभावाढ्यमुक्तमोत्तममंकं पुनः कोपप्र
साधनमभिद्वेपद्युक्तेरमान्तरं ८ हावबेलान्वितत्रिच्छौकुवंधमनोहरड्डकं प्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालंभमलोकवत् विलास
न्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते १० एषहास्यदाहरणानि रसिकलास्यानाहिद्गगत ५१ ५२ अथ प्रहसनम् तद्वदि
ति तद्वदितिभाणवदृत्तसंधिसंख्यागलास्यांगानामिति देशः तत्र शुद्धप्रार पावं ग्रीते पांडिन शाक्यतिगंगएषिप्र
तयः विप्रायांत्यं तमजनवः तांतमात्रोपजीविनोवा प्रहसनीगोहास्यादिभावाः ते पाषण्डावलक्ष्यापारोपमिनेषं न चर चे

स्वच्छविकृतमार कामक्रोधाति कामक्रोधयोर्मन्तर्गतचारमत्तद्यामालक्षणमाषादियोगिनोपन्नसंघठकंचुक्तितापसकृष्टादय:त
दिहतं तदेव रूपप्रच्युतविभावत्वात् वीर्यक्षमेत्सु सक्तो तोत्वा सक्तो तोरमत्ति तिप्यहम् ५४ ५५ -- अथ द्विमा ह
द्विमे इति उमद्विमसंघात इति नापकृत्या पारात्मकत्वाद्विमः । तत्रेतिहास प्रसिद्धमिति कृतम् वृत्तपश्चके शिवाव
र्त्या स्तिव: ५६ रसाश्रवीररौद्रवीभत्सादि तत्कृत ताभयानकौ: ५७ व्यापीतु रौद्राख्यापर्य्रधानोविमर्शइति
तसुरव प्रति सरवगर्भ निर्वहणा व्यापकत्वात् संधय: सागा:मायेन्द्रजालघनभावसमाप्तय: शेषं प्रस्तावनो

कामक्रोधादिवचोविषै:षंठकंचुक्तितापसै: विकृतं शंकराख्याव्यासंवृतांतपूर्तं सकुलम् ५४ रसलक्ष्मप साकार्पं:प
द्विधो हास्य एव तु ५५ द्विमवत्प्रसिद्धस्याद्वृत्तय: क्रोशकी विनावृत्तारौद्रवर्णाध्वर्व न्हरदोमहार गा: ५६ म
तस्त्रत पिशाचाद्या: भयाख्यात्वतमुक्ता: रसैरहास्य शृंगारै: षाद्विर्दू षे:समन्विता: ५७ मायेन्द्रजालसंग्राम
क्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितै: चंद्रसूर्योपरागैश्च न्याये रौद्रसेति नि चतुरंकं त्रू वृ:संधि निर्विमर्शो द्विमस्मृत: ५८

दिनारवकत रंद्रेच पुरदाहेतुलहृतांम्ब्रह्मणोद्भितं ततत्रिपुरदाहस्तु द्विमसंज्ञ:प्रयोजित इतिभातमुनिनास्वयमेव
दिनाटकवत् रंदेन्द्रिपुरदाहेतुलहृतांब्रह्मणोदितं ततत्रिपुरदाहस्तु द्विमसंज्ञ: प्रयोजित इति भरतमुनिना स्वयमेव
त्रिपुरदाहेतिवृत्ततनुल्यत्व दर्शितं ५७ ५८ इति द्विम: अथ व्यायोग: ख्यातेति व्यायुज्यते स्मिन् बहव: पुरुषा इति व्यायो
न: तत्र द्विमवद्रसा: षट् हास्य शृंगाररहिता: इत्याल केनाचार सानामवचनेपि केशिकोरहितेतरवृत्तिलंरसवद्वल
व्यते स्म स्त्रीनिमित्तश्चात्रसंग्राम:यथापरशुरामेणाधि ॥ ॥

द॰ रू॰ टी॰ त्यवधक्रोधयातसहस्रार्जुनवधवृत्ततः शेषं स्पष्टं ५८ ६० इति व्यायोगः अथ समवकारः कार्यमिति समवकीर्यन्तेऽस्मिन्नर्था इ
४८ ति समवकारः तत्र नाटकादिवदामुखमिति समस्तरूपकाणामामुखप्रापणम् विमर्शवर्जिताश्चत्वारः संधयः
६१ देवासुरादयो द्वादश नायकाः तेषां पृथक् फलानि एकैकस्य भवन्ति यथा समुद्रमथने वासुदेवादीनां लक्ष्म्यादिलाभः ६२
वीररसश्चाङ्गी सर्वे रसा अङ्गानि यो ऽङ्कः तेषां प्रथमो द्वादशनाडिकानिर्वर्त्यः प्रमाणाः यथा ... द्वितीयचतुर्द्विनाडि

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्डिमवद्रसाः ५८ अस्त्रीनिमि
त्तसंग्रामो जामदग्न्यजये यथा एकाहचरितैकाङ्को व्यायोगो बहुभिर्नरैः ६० कार्यं समवकारेऽपि आमु
खं नाटकादिवत् ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु संधयः ६१ वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः द्वा
दशोदात्तविख्याताः फलं तेषां पृथक्पृथक् ६२ बहुवीररसाः सर्वे यद्वदम्भोधिमन्थने अङ्कैस्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिशृङ्गा
रस्त्रिविद्रवः ६३ द्विसन्धिरङ्कः प्रथमः कार्यो द्वादशनालिकः चतुर्द्विनालिकावन्त्यौ नालिका घटिकाद्वयम् ६४ वस्तुस्व
भावदैवारिकृताः स्युः कपटास्त्रयः नगरोपरोधयुद्धे वाताग्न्यादिकविद्रवाः ६४ ६५ ॥ ॥

कावन्त्यौ नालिका घटिकाद्वयम् प्रथमोऽङ्को द्वयोः सन्ध्योः ततः नगरोपरोधयुद्धवाताग्न्यादिविद्रवाणामेकैके राम
को विद्रवः कार्य इति ६४ ६५ ॥ ४८

धर्मार्थकामैरिति धर्मार्थकामसंशृंगाराणामेकैकः शृंगारः प्रत्येकमेको विधातव्यः वीथ्यंगानि च यथाला
भं कार्याणि विंदुप्रवेशकौ चनात्र कोऽन्कावपि विधीतव्यौ रत्य च समीवक्रौरः ६६ अथ वीथी वीथ्यीत्लति वीथी
ववीथी मार्गो अंगानी चत्रिवर्भा ।। वक्त्रार्थ विशेषस्तु रसः शृंगारः अपरि परीनोद्भूपसासच्चः रसांतरास्य

धर्मार्थकामैः शृंगारो नात्र विंदुप्रवेशकौ वीथ्यंगानि यथालाभं कुर्यात्प्रहसने यथा ६६ वीथ्यानुक्तेणिब्रौ
हृतौ स ध्यगीकृत्य भावावत् रसः अस्यतु शृंगारः स्यात्प्रविरहीतरं ६७ युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरंगैरुद्घा
त्यकादिभिः एवं वीथी विधातव्या ह्येकपात्रप्रयोजिता ६८ उत्सृष्टिकांके प्रख्यातं वृत्तं बुध्या प्रपंचयेत् र
सस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ६९ ।। ।।

पिस्तोकंस्तोकं स्पर्शनायानि वैणिकाः वृत्तिरिह रसौचित्यादेवेति शेषं स्फुटम् ६७ ६८ इति वीथी अथोत्सृष्टि
कांके तिनारदकीतर्गतावक्रव्यवछेदार्थे शेषप्रतान्त ६९ रसर्थकः ७ ७

अथ देहामस्तगः सिंहमिति मत्तमदृलम्यानापि कृतानापिके स्मिन्नाह ते वाञ्छतीताहामत्तगः ख्याता ख्यातं वस्तु त्र्यंयः प्रति
नायको विपर्यासाविपर्यय ज्ञानादपुनके कारी विधेयदस्य च मन्यते ११ १२ १३ इत्यमिति स्य च मम १४ इ

मागाव तस्य विहृत्ये तेगमुक्न्नूः सापरिहृवृत्तेः वाचापुरुषविधानंमतथाजयपराजयौ १० सिंहमाह
मत्तगदृत्तत्र च गुडूक्तृत्त्वं संधिमत नराहिव्यापानि पमा नायकं प्रतिनायको ११ ख्यातो धीरोदात्तस्त्वलो
विपर्यासाद्युक्तेक्त त दिव्यास्त्रिय मानिन्कुतीमय हारादिनेक्कुतः अंगारा हारमप्यस्याकृचितत्वं चि
तप्रदर्शयेत १२ पूर्णं सप्तमानी पयुद्व्यानानिवारयेत १३ वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव महा
त्मनः रत्यं विचित्यदशरूपकूलहस्म्मोर्गमालोकव्यवस्तु परिभाव्य कृवि प्रबधात कुर्यादपलवहरन
कूतिभिः प्रबंधवाक्यैरुदाहमत्तुरे स्फुटमुदाहरे १४ इति तृतीयः ॥ ॥

इति दशरूपकावलोके धनिकविष्णुसुतेन धनिकेन कृतौ रूपकलक्षणं तृतीयः प्रकाशः ३ ॥

अथेदानीं रसभेदं प्रतिपादयति विभावैरिति वक्ष्यमाणलक्षणैर्विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकैः काव्योपात्तैरभिनयोप
दर्शितैर्वा प्रतीत प्रेक्षकाणां मनसि विपरिवर्तमानो रसः आदिवक्ष्यमाणलक्षणः स्थायी स्वादुरतां चरतीति निर्मलं नं हंस विद्यात्मता
मानीयमानो रसः स्मृतः नरसिकाः सामाजिकाः काव्यनुतपाविधानं हंसविदुन्मीलनहेतुभावेन रसवत् आघ्रातमित्यादि व्य
पदेशार्हः इति १ तत्र विभावमाह ज्ञायमानतयेति एवमयमेवमिति प्रमित्या तैः शयान्ति रूपकाव्याप्यत्वादि तवविशिष्ट
रूपतया ज्ञायमानो विभाव्यमानः सन्नालम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन वा यो नायकादेः रसमिति दृशकुलादि वा स विभावः प उ
क्तेः विभाव इति विज्ञायमानार्थः ज्ञानतो वक्ष्यमाणः यथा वसरं चरसे यथा दृप ब्याम: अभी बाधानयेदिति वा त्वरसत्वा नांश

संवर्धितो वा नयति विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः १ ज्ञाय
मानतया तत्र विभावो भावपोषकृत् आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा २ ॥

केऽपि धानादेवासादितसंज्ञावानी सामान्यात्मनी स्वस्वसंबंधे त्वेन विभावितानी साहाहावकृवतासि विपरिवर्तमानानामा
लम्बनादि भावः इति एतेन वस्तुम्य स्यता तदुक्तं भर्तृहरिणा शाकोपाहितरूपं यास्तानु दृष्टिविषयतीगतीन प्रत्यहानेवकृसा
दीस्साधनत्वेनमम्यातइति षट्सहस्रीकृतापुक्तं लभ्य सामान्यगुणापोनेनरसानिष्पद्यतइति तत्रालम्बनविभा
वोपव्याख्यायाः सर्वाविभोप्रजापतिरभिज्ञहानुकान्ति प्रदः पंगारेकृनिधिः स्वपं नुमदनोमालोनयुष्याकूरः वेदाभ्या
सजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः १ ॥

र.त.टी. ५०

५०

उद्दीपनविभावो यथा अयमुदयति चन्द्रश्चन्द्रिकाधौतविश्वः परिणतविमलिम्नि व्योम्नि कर्पूरगौरः। ऋजुरजतशलाकास्पर्धिभिर्यस्य पादैर्जगदमलमृणालीपञ्जरस्थं विभाति ॥ २ ॥ अनुभावं लक्षयति स्थायिभावाननुभावयन्तः सामाजिकानामनुभवविषयकताहारयोगसाधकारितोनुभावाः एवं चाभिनयकाव्ययोरपि अनुभवतां सामाजिकानामनुभवकर्मतया अनुभूयन्ते इत्यनुभवनमिति चानुभावाः सविकारा व्यपदिश्यन्ते विकारो भावसंसूचनात्मकः रति नु लोके विकार साध्य यथा स्मृतेषाकारणात्वमेव यथा मम उक्ते भावनमुल्लसत्सु च तत्र लोलम्भसकृती लेखनीमत्तापितांगयष्टिविगलद्धीरसरोमीच यथा धन्यः काचित्सुवासवस्य वदनेच्छापारिताः सस्य कृम मुग्धे दुःखमहाद्विपे

अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावसूचनम् ३

नयद्दलप्रख्याः कृतान्तकुराः इत्यादि यथा रसमुदाहरिष्यामः हेत्विति तयोर्विभावानुभावयोर्लौकिकरसं प्रति कार्यभूतयोः संव्यवहारादेव सिद्धत्वान्न पृथक्॥ ग्लक्षणान्तः पद्यते तदुक्तं विभावानुभावौ लोकसंसिद्धौ लोकयात्रानुगामिनौ लोकस्वभावोपगतत्वाच्च न पृथग्लक्षणमुच्यते इति अथ भावमाह सुखेति अनुकार्याश्रयत्वेनोपनिबध्यमानैः सुखदुःखादिरूपैर्भावैस्तद्भावस्य भावकचेतसो भावनं वासनं भावः तदुक्तं अहो तेन रसेन गन्धेन वा सर्वमेतद्भावितं वासितमिति यत्तु रसान्भावयन् भावा इति कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव इति च तदभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भावकस्य प्रवृत्तिनिमित्तरूपं चेतस्यापि नो व्याप्तिरागिता इति पद्यमानाः ३ ॥ ॥ राम ५०

पप्पग्मावा इति परगतदुःखहर्षादिभावभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वं सत्त्वं यदाह सत्त्वं नाम मनःप्रभवं तच्च समाहित
मनस्त्वादुत्पद्यते एतदेवास्य सत्त्वं यद्दुःखितेन प्रहर्षितेन च अश्रुरोमाञ्चादयो निर्वर्त्यन्ते तेन सत्त्वेन निर्वृत्ताः सात्त्विकास्त एव भा
वास्तच्च भावसूतत्वं दुदयात्ममानत्वात् अश्रुप्रभृतयो विभावो भावसंसूचनात्मकविकाररूपत्वाच्चानुभावा इति द्वैरूप्यमेषां ४ ता

पप्पग्मावामवस्थान्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनं ४ स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो
वैवर्ण्यवेपथू अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन्निष्क्रियाङ्गता ५ प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ६
विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ७

नेवाह स्तम्भेत्यादि पप्पा वेवहः सम्भद्वदृवाः रोमाञ्चिम्मान्तीवद्धः विलरवं चलर गाद्गद्वाद्गल्लिर तोन्तीः मुहः सामल
हाइः खाररवारों विमुञ्चन् उहुहिः दहिदंत्यादि यममरागविवत्त २.१६॥ अथ व्यभिचारिणः प्राह विशेषादिति पप्पा
वारिधौ सस्येव कल्लोलाउद्भवन्ति विलाप्यन्ते च तद्वदेव रत्यादौ स्थायिनि सत्येव आविर्भावतिरोभावाभ्यां आभिमुख्ये
न चरन्तो वर्तमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावाः ७ ॥

र.त.टी. निर्वेदेति ॥ तत्राद्यमतो निर्वेदमाह तत्त्वेति तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं दत्तं प
५१ दं शिरसि विद्विषतां ततः किं संप्रीणिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किं १ आपदो यथा
51 राज्ञो विपद्बन्धुवियोगदुःखं देशच्युतिर्दुर्गममार्गखेदः आस्वाद्यतेऽस्याः कटु निष्फलायाः फलं ममैतच्चिरजीविता
याः २ ईर्ष्यातो यथा अन्यक्षारात्पयमेवमेव दरपरनिसाहितयाद्धरावीरमगारयाद्यभिचारी निर्वेदो यथा
यो वा हृदयोऽधिनैव कि रुरोदकृष्णो ठधकुल्लुकायिरत्नजितविशानितो ला नापि प्रियापयोधरं यन्त्रमंगासं

निर्वेदग्लानिशंकाख्या श्रममधृतिजडता हर्षदैन्यौग्र्यचिन्तास्त्रासेर्ष्यामर्षगर्वास्मृतिमरणमदाः सुप्तनिद्रा
विबोधाः। व्रीडापस्मारमोहाः समतिरलसतावेगतर्कावहित्था व्याध्युन्मादौ विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिंशदे
ते त्रयस्त्र ॥ तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननं तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता ९

क्रान्तं कुकुमरसाः खलु निष्फलास्ते २ अस्मात्सानुतपं ममणीवाऽलभमानस्यनिर्वेदादिप्यमुक्तिः एवं रसीतरागागम
ध्यंगभ्यावमुद्राहापः रसांगस्तत्रो निर्वेदो यथा कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं विमा राम
वानुभावरसीनाः अंगाभेदादनेकशाखो निर्वेदो दर्शनीयः ९ ॥ ॥ ५१

ग्लानिमाहरतीति निधुवनक्लान्त्या साध्वसमन्दहर्षसमानाद्भिनिःश्वासैः प्राणाननुपाग्लानिः स्वसायां च वैवर्ण्य
कम्पानुत्साहादयोनुभावाः यथा माघे क्रीडाशेषसर्गे लुलितनयनताराः इति १० अथ शंका स्वानर्थोत्प्रेक्षात्र परक्रौर्य
घया क्रियास्वसंस्थासीह रति विवक्षितसी तिवहं नं ध्रुवं दुस्त्यालापकूल यति कृष्णामालाप ष्टेषां सखीषु स्नेराद्
मकुरयति वल्लकस्य समन्ततः प्रियाणां नास्पृहयेति हि तातं क्वचिदुरम स्खदुर्नपाद्यथा दूराद्वीथीपथराणि मरालम्य
स्तांडकूपं तताचलम् घूर्णनोत्तु हंसाः सुवाहोरपितादकौशिकः परान्तपुत्रो दुहिता धतं मा १ अनयादि शान्यद्वनुसं

रम्यापापासनद्वन्द्वडिम्बनिर्गिः प्राणानेहहच वैवर्ण्यकम्पानुत्साहहेमांगवदनाक्रियाः १० अनर्थप्रति
भाषांक्रौपरक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् कम्पशोषाविभीहादिस्तत्र वर्तास्वरान्विता ११ श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः स्वेदोऽस्मि
न्मर्दनादयः संतोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत १२ ॥

व्य ११ अथ श्रमः श्रम इति अध्वरतो यथा स्वलसलुलितमुग्धान्यध्वसंपातखेदाच्छिथिलपरिरंभैर्दत्तसंवा
हनानि सदुमरितमत्तात्तालाद्दुर्वलान्यंगकानि त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता १ इति श्रमो यथा माघे १०
सर्गे प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिमित्यादि घूर्णितं धृतिर्माहात्म्यं संतोषहतिज्ञानाद्यथा वपुषि हरपरितुष्टावे
ल्कलेरिति भर्तृहरिपद्यं शक्तितो यथा रत्नावल्यां राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे इति १२ ॥ ॥

र·सु·टी· अथ धृतिमाह अप्राप्तिपत्तिरितितत्त्वज्ञदर्शनाद्यथा एवमादि· निगृहीत साधसंशं प्ररोरहासिसव्यतानिति पा
५१ सखीभिरुपदिष्टमानुकूलानाम्मरमयवर्तिताविप्रिये अनिष्टमेवं णाद्यथा उदात्तराघवे रामः तावत्तेमहा
त्मानो निहतास्तु नरा ताः पथीन वशता घातात्रिशिरः खरदूषणाः हितीयः गृहीतश्च णारामहतकेन प्रथ
52 मः किमतो किन्नेदाहतीयः अदृष्टाः प्रत्येति परपतावतो मद्भुलेष्व सघाष्किल्लाशिरश्चुम्बम न तेनु कुकुलीकुलाः
कुवंधाः वीवलंजातो मालो तोलारतीगाता प्रथमः पद्येवंतद्दृह्यमेवंविधः किंवरोमाति हर्षमाह प्रसत्तिरिति

अप्राप्तिपत्तिर्जयताप्याद्दिष्टानिष्टदर्शनः श्रुतिभिः अनिमिषनयननिराहृताणाद्रुहंसीभावारपत्तत्र १३
प्रसत्तिरुत्सवादिभ्यो हर्षोऽश्रु स्वेदगद्गदाः ॥ ॥ छ ॥

प्रियागमनपुत्रजन्मनोत्सवादिविभावेभ्यो हतः प्रसादो हर्षः तत्रचाश्रु स्वेदगद्गदादयोनुभावाः यथा श्रा
पाते दृष्टपतेमरु स्थलमुवामस्य हपदुर्लघ्यतीगे हिन्या परितोषवाष्पकलिलामासज्य हर्षिमुखे हत्वापालुप
मीकुरारकूवलान्वसाचलेनादराद्युकरष्ठकेरभस्य केसरसटाभारागलग्नरजः ति वैदेहवादितरडुनेम्पः ॥ ॥ राम
५२

अथ दैन्यमाह दौर्गत्यादेरिति दारिद्र्यन्यक्कारादिविभावैरनौजस्यं अनुत्साहचेतसो दैन्यं तत्र च कार्ष्ण्यममृजामलिनवसनदर्श
नादयोऽनुभावा यथा वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वार्तापि वत्सस्य
नो यत्नात्संचिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति शेषं पूर्ववत् १४ अथौ
ग्र्यमाह दुःखेति यथा जामदग्न्यः उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसन्तानरोषादुद्दामस्यैकविंशत्यवधि वि
शसतः सर्वतो राजवंश्यान् पित्र्यं तद्रक्तपूर्णह्रदसवनमहानन्दमन्दायमानक्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः
स्वभावः १५ चिन्तामाह ध्यानमिति यथा पक्ष्माग्रग्रथिताम्बुबिन्दुनिकरैर्मुक्ताफलस्पर्धिभिः कुर्वन्त्या हरहासहारि हृदये हा

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं कार्ष्ण्यामृजादिमत् १४ दुःखेऽपराधदौर्जन्यैश्चण्डत्वमुग्रता तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जना
ताडनादयः १५ ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् गर्जितादेर्मनःक्षोभस्त्रासोऽत्रोत्कम्पितादयः १६ ॥

रावलीभूषणं बाले बालमृणालनालवलयालङ्कारकान्ते करे विन्यस्याननमायताक्षि सुकृती कोऽयं त्वया स्मर्यते
यथा वा अस्तमितविषयसङ्गा मुकुलितनयनोत्पला बहुश्वसिता ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला नवयोगाभियुक्तेव
त्रासमाह गर्जितादेरिति यथा त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूरिति माघाष्टमसर्गीयपद्यं १६ ॥ ॥

अथास्य यामाह परोत्कर्षेति गर्व जापयन्यात्र येषु त्वेषु कृतसुकृतेषु चिन्तफल प्राप्तिः प्रभोः प्रभुत कृत्य चन्द्राशरश्चि विलिद्वचीतो प्रकृत्य पाथं व्यया उत्कर्षेच परस्य मानपश सोदिपथं पतं चात्मनः स्वालिंच नगन्याति देशमु रवोदतः वृत्यमष्य तेषोतन्य नापयन्या वादिष गतु गा नतु सन्येतपतस्वगुणार्जनेन रहिपरपशो निंदाख्यानैरलं परिस्मार्ति नुविस्मापसिनवे दिव्यदृष्पप्रसक्त मनोरथ्यो दिनकर धेशन्या गाढ़ त्रेनेद नम्यमम ख्यापि मनु जापयन्या घरस्तन्मा गोत्र स्वलनचाके तोहं नतमुरवः पद नैवेल हेसात्किमपि तारितुदे वहतकः सुपेरे वा स्यास कृपमपि सता दृक्यरेता तो गतापेन म

परोत्कर्षाद्गमासु पागर्वदोर्जन्यमम्यजा दोषोक्तावलेमकुटिमनुन्नोधेगितानि च १७ स्वष्टिहृदे पापमा
चादरमवौसिनि विष्टता तत्र स्वेदशिरः कंपतर्जनाता उनादवः १८ ॥

किं पुनरवपवैसे वतस्त्रागी १ ततस्वाभिजापपुरदरूगागं दृष्यलक्षचामनाष्टिन्यारु प्रतापरसपाद्भुद्दगिता स्वहो चिंवृत्ति त्रस्मुर पापिजि गाद्योक्तकलं बहेषा वृक्षा म्वमेशिरसिनि हितो वामच रणाःपुगमं १७ स्वमर्वमार स्वाभिहेपेति पया प्रापार्थे त्रम्बारिख्यामिप न्यानावोप्मतत्क्रमात नन्वेवं दूषपिख्यामिण त्वगन्हमहाव्रतं प गाम पावावेत्यपाप्रपमेके पुष्पकुसनलंघतो नाभासिमयाममनेनेतिभी॥ ॥ ५३

गर्वमाह गर्व इति यथा मुनिरयमथ वीरस्तादृशस्तत्प्रियं मे विरमतु परिकम्पः कातरे क्षत्रियासि तपसि विततकीर्ते
दर्पकण्डूलदोष्णः परिचरणसमर्थो राघवः क्षत्रियोऽहम् यथा वा ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये जामद
ग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते १९ अथ स्मृतिमाह सदृशेति यथा मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मा
र्गमव्याहतं शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां राव
णः आः ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति यथा वा माधवः मम हि प्राक्तनोपलम्भसम्भावितात्मजन्मन

गर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः कर्माण्यधर्षणावज्ञासविलासाङ्गवीक्षणम् १९ सदृ
शज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात्स्मृतिरत्र च ज्ञातत्वेनार्थभासिन्यां भ्रूसमुन्नयनादयः २० ॥ ॥

:संस्कारस्यानवरतप्रबोधात्प्रतायमानस्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतश्च वाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्ति
सन्तानस्तन्मयमिव करोतीति वृत्तिसारूप्यतश्च तन्मयलीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णेव च प्रत्युप्तेव च वज्र
लेपघटितेवान्तर्निखातेव च सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनि
बिडस्यूतेव लग्ना प्रिया २० ॥ ॥ ॥

मरणमाह मरणमिति अंगारेष्वध्यवसायि परं शिविरं सन्नाथं यथा संघाये वाधिवासरे हरणमनुवद्धर्मवा
तापन वार वारमुपेयानिप तथा निष्ठिर्यविरुम सिद्धिरं हन्त्र्येवनिवेघकेलि कुररा: सा हसरवी स्व: शिशोमाध ध्या
: स हह्कार केगाकुरुरा: पालिता हाविर्मितः रत्योदिवद्धगाराप्मणावलेवन त्वेन मरणोध्यवसायमात्र मुपनि
वधनीय स्वन्यत्र क्रामचार: पथ्याय रप नुभवन्तमाङ्क्रां हृन्मर्मभेदिपत इत्वृटकृत पत्र संवेगलहरणा हृत सु
रंहृगमंगा नासाकुरारकु हाद पनुत्थ्यविघेद्दुद्धुद घनरः सध्यवसायमते व २१ मदमाह हर्षोन्मूर्षति यथा

मरणं सुप्रसिद्धत्वाद्वहनर्थत्वाच्च नोच्यते वाराहावुच्यते पद्माङ्गारे ध्यवसायि च २१ हर्षोत्कर्षो मदः पा
नात्सवल्लहगव चोगति: निद्राहासो च सृष्टि तन्य छन्न ध्याथ मादिषु सुप्तनिद्रा भवंत च्युम्बा सोक्रुसन्निपाप
रे २२ मनः संमीलनं निद्रा चिंता लस्य क्लमादिभिः तत्र जंभांगभंगाक्षिमीलनोच्छ्वसनादयः २३

मरणं सुप्रसिद्धत्वाद्वहनर्थत्वाच्च नोच्यते वाराहवुच्यते पद्माङ्गारे ध्यवसायि च २१ हर्षोत्कर्षा हावहारि
हसितं ववचना मिति माघ दशमे १० सर्गे सुमुखमाह सुमुख मिति यथा लघुलाललाकुहिरे लत्रके चोपवानो
नव कुलसपल्लाल प्रस्तरे सा पयोनि परिहरति सुभुक्त हालिवहहहु मारा कु चेकुल शमे हाप्या वधुरे षलसा:
२२ स्वप्निनिद्रामाह मनः संमीलनं निद्रेति निद्राघेमीलितहशा मदः म स्यराति नात्यर्थवंतिन चपानिनिरथैका

विबोधमाह विबोध इति यथा माघे क्षादशसर्गे विरतातयरि रवैहदति २४ व्रीडामाह दुराचारादिभिरिति यथाऽमरुक
प घेयदलेन्त इति २५ अपस्मारमाह आवेश इति यथा आश्लिष्टभूमिमिति ३ सर्गे माघे २६ मोहमाह मोह इति
यथा कुमारे रतौपसर्गे तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिमिति पुष्पे यथा वा विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमि
ति वा प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो विकारः कोप्यंतर्जं उप

विबोधः परिणामादेस्तत्र जृम्भाक्षिमर्दने २४ दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावस्तमुन्नयेत् साचीकृताङ्गा
वरणवैवर्ण्याधोमुखादिभिः २५ आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारो यथाविधः भूपातकम्पप्रस्वेदलाला
फेनोद्गमादयः २६ मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः तत्राज्ञानभ्रमाघातघूर्णनादर्शना
दयः २७ मतिः तिष्ठ दोपदेशाभ्यासात्त्वादेस्तत्त्वधीर्मतिः आलस्यश्रमगर्भादेर्जडत्वं भासितादिमत

तिचतापंचवकृते २७ मतिमाह भ्रान्तीति. यथा सहसा विदधीत न क्रियामिति किराते २ सर्गे यथा वा नर्पोडिताः सा
हसिका भवन्ति निष्कृत्यापि तेषु न लपन्ति तत्त्वं. तत्त्वसमो द्योप समाचरन्तित्वार्थमकुर्वन्ति परस्य चोद्यम आलस्यमा
ह आलस्यमिति यथा ममैव चालति कृपन्ति स्व व्यापकृतिवाच्य च यच्चिरलीलता आसितुमेव हितमनुते
गुरुगर्भभरालसा सुतनुः २८ ॥ ॥ ॥

स्यावेगमाह स्यावेग इति वातान्नातेतस्मिन्नावेगेपीस्पर्द्दिग्धत्वारितस्पुलोकः स्या वर्षजेचतस्मिन्यो डितीगः उस्याताना
तेत्वंगेषु लघुना हि ताहितामयांह्यते स्यावेगे मत्ता हर्षशोकः कोरत्तुभोवलं स्यहित ह्रंतेशोकानुभावाः व्याकुलतादयः
हितह्रतेनु हर्षानुभावा स्यानं दाक्षप्रमत्तयः वद्धिजेवावेगेष्वमाकुलाप्योलोकः स्यात वृत्तिनमावेगमत्रुत्सेहीह्रस्य
भयस्तभादिविकारा रीतत्स्वध्याहारः स्वमभेद्वाश्विहेपोनगत्तानीयः स्वामि सरोरात्र विरूद्धादित्तदनुरावेगापत्त्यामि
मेवस्यागत्वान्गळ सर्ग्नवुरुवरातुरंग सनिर्धहिरूतेपरवरूः क्रासोरूपा त्तामुपनयधनुषा क्वे विमगस्थितेतन

स्यावेगः संभ्रमोस्मिन्निमित्तरतनितेशत्रुसागाभिघोगोवाता त्याःस्पर्द्दिग्धत्वारितपदगतिवर्षजपिंडितांगः

सरमोन्विन्द्रनानांह्यितिमीतिगहृदेऽस्योन्यमेवंपतीत्यचारः स्वयन्ताभिहृष्टेवापेचकेतदृशाविद्धशाम्भविरासीत
रस्यादितत्रुच्चाताशं तत्रुच्चातान्शहृशहारस्थो रथ्यःरतिमुपमुविरेविषगुहृदाः मुमपेत्रपः पथ्याच स्यारह्यांतरू
पुत्रकेषु सहसासत्यत्र्यसेकृत्ति पाण्येतास्वापश्यकृत्यकुाः विन्द्मिदमित्यालोकुपत्याकुलो स्याररू त्यस्युरजरुद्
मांस्युवरवोवचपमाः सत्वरंसह्यामुत्र्वसमाधपो निजवृषोस्पवोह्य परिस्थिताः १ वाताध्या वाताहतवसनमाकु राम
लमुन्नरापमित्यादि वर्षजोपध्वादेवेवर्षस्यशानपवनव्याटतावह्रिहते ॥ ॥ ॥ ॥ ५५

गेहाग्रे हंसफुलपूरचितैः सेतुभिः पंकभीताः तीव्रक्रान्तानविरतजलोत्प्याशिभिन्ना उड्डयित्वा सर्पन्त्यग्रस्थ्यागितशिर
सोपानाध्वितः स्वरति उत्यात ज्ञायथा कोलस्य पानभुज सप उदस्य मान वे ला सह्रम्मविलोलहंसः श्रिया या
त्रपां सिवाहिता गुणि हुवक्तापत्ति हमालिंगनोत्कुलवु मासि तमिं दुमौले : स्यादितल्लूतत्व निहृदृशं नम्रव तांभ्यां नघ
या. उदान्त राघवेन्त्रिन्नमापाः सस्त मामंभगवत्कुलपतेराम मद्रूत्रापतांश रत्याकुलतां नाटपतीत्यादि पुनश्चित्त्रमापः प
ग हृपपरित्य न्यविधा पवि कूटं वपुः नीपते रहसा तनल स्म तां युधिष्ठिरं सपरामः वत्सस्याभयवादि थे प्रतिम

उत्थानास्य त्वां गतिहेतन्हि तन्न्हतशोकहर्षानुभावा ॥ ॥

पंमय्येवकृपं राहुसान्वहस्त्र षयुनादि रातिनयुनिश्चाहस्तवमं सुम्भमः माहासो जनक्रान्त नाम्मितिमुद्रहस्तहाकु
र. पीच तेन स्थ्ये नु न चागनुमा कुलमतेऽमेटस्य मनिषु पारत्यते नानि स्तु प्राप्तिः हतः संभ्रमः उष्ट्र प्राप्ति हृते
पथा स्वैवप्रविश्यप टाहे तेषा संप्रांतेवा नरः २ महाराज्य ए ६ रवुतप वत्तां हतां गमताप हरिसेत्यादि इ
स्य स्सहि स्वस्थात्मा तांविलुलितं मदूवपामित्यंत पथा वा तीरंचारे ते एतद्धि वत्स रघुनंदन पतांचंद्र चु
वाम्मिमर्द्द्रि नित्ति पयाक्षिप्र जेत्वां ॥ ॥

श्रा.हृ.टी. भ्रान्तोऽप्यवाहृदि दिवानिशमग्रहासि संदेह यवाचरणाग्रुरूरवदृप्यते वह्निजो यथा हिमोह मावल्म्दरसमहक
५६ पये यथावाप्तिरम्यविरमव ज्ञेयुच्चय मा कुलत्वं प्रसिरवसि क्रिमस्वे रचिंका चक्रवालं विरहक्रतमुजाहं यो
नदग्धः प्रियापाः प्रलपद्दहनमा सातस्य क्लिलं दूरा षि १ स्मृरितो यथा सक्लिन्नवन्मुदुतभ्गपमस्यं स्मृतिरघ्रोप स
र्गे कृतिम्नहृतांभ्याजो पलहृगात्वें तेनभ्याग्रभ्भृ रवाचराद्दिग्नमवास्माथे गाः भ्रावेगाब्याख्याताः स्पष्टवितर्क
इति यथा क्लिलोभे च विलक्षितसम रतो पनेतद्देव कृतम घस्त्रीलघुनागताक्रिमयवामा नैवमेमध्यमा विच्चे

वर्त्तते मा कुलाप्य क्रोरजमनुभपतसंभवं पायमाराः २८ नर्कोविचारः संदेहाद्भ्रूशिरोंगुलिनर्तकः ॥

तन्ममस्विंपितिंतद्धितपमध्यायसु जो सौगुरुमेतातात तक्लज्जामियपश्चितंमयेविधात्रा कृतं कृः समुचितामिषका
दार्थप्रच्छा वयेवपेद्रुत्तात्वंत्र मचमममेषगुरायैः सेकावसरः धृतोविधिना स्मथा वाहित्यामारलगा
येति यथा एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ॥ राम
५६

व्याधिमाह व्याधयइति दिङ्मात्रंतुयथा अच्छिन्नंनयनांबुबंधुषुकृतंचिंतागुरुभ्योर्पितादत्तंदैन्यमशेष
तः परिजनेतापः सखीष्वाहितः अद्यश्वः परनिर्वृतिंभजतिसाश्वासैः परंखिद्यतेविस्रब्धोभवविप्रयोगजनितं
दुःखंविभक्तंतया ३० उन्मादमाह अप्रेक्षेति यथा विक्रमोर्वशीयेत्राः हंहोदुरात्मन् तिष्ठतिष्ठ क्वमेप्रि
यतमामादायगच्छसीत्युपक्रम्य नवजलधरः संनद्धोयंनदृप्तनिशाचरः सुरधनुरिदंदूराकृष्टंननामशरास
नं अयमपिपटुर्धारासारोनबाणपरंपराकनकनिकषस्निग्धाविद्युत्प्रियानममोर्वशी ३१ अथविषाद

लज्जाद्यैर्विप्रयोगभावविहितास्त्वन्येविप्रयोगा व्याधयः सन्निपातघातास्तेषामन्यत्रविस्तरः ३०॥

माह प्रारब्धेति यथा आर्पिताउर्वीविंबानामैतत अवुनिमन्नंत्यत्लाकृतियावाणाः अवंतेननेषरा हसपते
सर्वत्रत्वितप्रतापः प्राप्तोद्भुतः परिभवोहि मनुष्ययोतान दृष्टः स्थितेनचमयापास्तेन अमाध्योदैन्यचरा
जनितराताद्भिकृष्यकूरामिव यावा आर्पितेव प्रकृदाकूतेपातिपर्वमसदयोदहः ३२ औत्सुक्यमाह काला
हासमत्वमिति यथा आत्मा

द॰ रू॰ टी॰ ५१

नमालोक्यच शोचशोम मानयादर्शविंवेत्ति सितायता हा हरोयथानेत्वरिताविमवहाराणांप्रियालोचूफलोहि
वेणः ३३ अपत्यालमाह मात्सर्ये दूषणागादरिति यथा अच्चसुतावडयमहं सहासुमंगलोलेविनोदयमन
ःसुमनोऽनुतासु वालामंजातरमेमकुलेक्रमवरालेव्याख्यदूषयवसिंहनवमल्लिकायाः यथा विनिवृ ता ॥

अप्रेक्षाकांतितोन्मादः संनिपातग्रहादिभिः अस्मिन्नप्यानमदितगीतहासाऽसितादयः ३१ प्रारब्ध
कार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्वसंक्षयः निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ३२ कुलाहम
त्वमोसुकुमारस्यकुशरीतसंभ्रमैः तत्रोच्छ्वासत्वनिश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ३३ मात्सर्यदूषणागा
देश्चापलंत्वनवस्थितिः तत्रभर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ३४ इतिव्यभिचारिभावनिरूपणम् ॥

एतत्रहोरंदधातुकचविसंवृत्तहोरहाणि अहमहामिंवृथापतंतुकोपात्समम ध्रुवैनवद्भिमत्रमसुरावानि
ति अस्येच वृत्तिर्निवेश एतेषामेवविभावानुभावव्यपदेशानपद्यकवाक्यः ३५ इतिभावनि
रूपणम् ॥ श्री ॥ ॥

राम ५१

अथ स्थायीविरुद्धैरिति सजातीयविजातीयभावान्तरै रतिरस्फुटत्वेनोपनिबध्यमानो रत्यादिः स्थायी यथा ह
हल्लकाद्यपि नखाहतन्नरत्न्यमदनमचुकापामनुरागमूढ वीतरागे कुत्रापि कुत्रानुरागे रतिरस्फुटं स्थायी यथा च
मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के शान्ता के वीभत्सेन मालत्यनुरागस्यान्तिरस्कारो ममहि प्रागते नोपात्तमंसभाविता त्यजनसन
:स स्वारस्यानवरतप्रवाधात्सती प्रमानसहिवसहृशेः प्रत्यपीते रतिरस्फुटतया वाहृष्यितमास्य तिप्रत्यवो
ध्यनिगतानस्तन्म्यमिववकरोत्यतवं त्यमारुण्यतयतभत्स्यमिश्रपादिनोपानिबद्धः तदेनम्प्रकारेण अविरोधि
नामविरोधिनां च समावेशो विरोधीतथा हि विरोधः सहानवस्थान बाध्यबाधकभावो वा उभयरूपेणापि

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा श्रीरामचंद्रोजयति श्रीः॥ ॥

न तावत्तादात्म्यमस्यैकरूपत्वेनैवाविर्भावात् स्थायिनां चाविर्भावादीनां पदार्थविरोधस्तथापि न तावत्सहा
नवस्थानं रत्याद्युपरक्ते चेतसि सत्तत्र्यापि नाविरोधिनां व्यभिचारिणां चाप्रादुर्भावेः समस्तभाव
रूपस्वसंवेदनसिद्धत्वेनैव कार्यव्यापारसंरंभेणानुरूपव्यापारमानैः स्वचेतःसंभेदेन तथा विधानसंविदुन्मी
लनहेतोः संपद्यते तस्मात्तावद्भावानां सहानवस्थानम् बाध्यबाधकभावकल्पना वीतरागैर्वीतरागितिरस्कारे स
च व्यभिचो॥ ॥

द.रु.दा. ५८ 58 रिणां स्थायिनामविरुद्धव्यभिचारिस्थायिनो विरुद्धस्येषामंगत्वात् प्रधानताप्रधानस्य विरुद्धस्यस्वांगत्वायोगात्ते
ष्वानंतर्यविरुद्धत्वमप्यनेन प्रकारेण प्रयुक्तमभवीत् तथा च मालतीमाधवे शृंगारानंतरं बीभत्सोपनिबंधेऽपि न
किंचिद्दूषणं तद्धृदयमवस्थिते विरुद्धरसैकाश्रयत्वं नमेव विरोधहेतुः सत्वविरोधी रसांतरव्यवधानेनोप
निबध्यमानो न विरोधी यथा स्मरात् दुःखात् हमहे दिव्यकंदुकं नु दु परिमलनुमुग्धंस्वंद मदकं तद् व्यस्मायत्तां हस्त्रं

मानैर्विरिञ्चिघतेन पाः ॥ ॥

गाणपिकहरंगंधु रत्यत्र बीभत्सरसस्यांगत्वमतर सांतरव्यवधानेन शृंगारसमावेशो नीविरुद्धः प्रकारांतरेतो का
स्मपविरोधी परिहर्तव्यः न नु यत्र कृतात्पर्यंतांतरेषां विरुद्धानामविरुद्धानां चान्यतरत्वेनोपादानं तत्र मवत्वं
न त्वेनाविरुद्धः यत्र तु समप्रधानत्वेनानेक स्वभावस्योपनिबंधनं तत्र कुत्र यथा एकत्रो.हस्त्र.गे.स्त्रा.स्त्रस
त्रो.समरत रतौ गच्छो सोचेमे ताररतार सेत्ताः स्र.प.उ.स्स.दोला स्त्र हिन्त्रक्तं.रसादोरसुसाहयो: ॥ ॥ राम ५८

यथा मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमिदं वदन्तु सेव्या नितंबाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मे
रविलासिनीनां इत्यादौ रतिशमयोः यथा इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैककुवसतिः स चायं दुष्टात्मा स्वसु
रपकृतं येन मम तत् इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः कृतो वेषश्चायं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः १ इत्या
दौ रतिक्रोधयोः अत्रैः कूल्यतसंगलत्प्रतिमराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पलव्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्यसहसा बद्धोरुवक्ष
नः एताः शोणितपंककुंकुमजुषः संभ्रान्तकीर्तेः पिबंत्यस्थिसारं पुरीकपालचषकैः प्रीताः पिशाचांगनाः इत्या
दौ वकाख्यत्वेन रतिजुगुप्सयोः एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः पार्वत्या वदनांबुजस्तनतटे
शृंगारभारालसं अन्यद्दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं शंभोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पा
तु वः इत्यादौ तु शमरतिक्रोधानां एकेनाह्नि प्रावितत्तस्माद्वीरस्यते व्योमसंस्थं भामोर्ध्वं वसजलललुलितेनाप
रेणास्सकृतं अवक्ष्ये हृषितविरहा शक्तिनाचक्रवाकी द्वौ संवृत्तौ गौरिव यतिरसो नतेश्रीव प्रगल्भा इत्यादौ
रतिशोकक्रोधानां समप्राधान्येनोपनिबन्धत्वेऽपि न विरोधः अत्र त्रोच्यते अत्राप्येकएव स्थायीत्या
दि एकत्रो हृत्स इत्यस्माद् इत्यादौ स्थायिमतोत्साहव्याप्तिं चारित्रितद्वैवहाभावहेतुः सदेहकारणात पाकुरूणांस
यो मतः पोषयाहीतं ॥ ॥

स्.टी. वीरमेव पुष्णातीति मरस्येत्यनेन प्रतिपादितं नन्वद्वयोः समप्रधानयोरन्योन्यमुपकारकभावरहितयोरेकवाक्य
५८ भावो युज्यते किं चोपन्यस्तं संग्रामे सुभटानां कान्तापतेरकरणानप्रसक्तसंग्रामा हे हासीत्येनमहं सोविग्रः अतो भर्तुः सं
59 ग्राममेवकरसिकतया सार्थमेव प्रवृत्तस्य प्रियतमालिङ्गनलोभो वीरमेव पुष्णातीति एवमात्सर्यमित्यादावपि विरप्रवृत्ते रस
वाप्तनयाहेयतयोपायादनान्तरसमेवकपरत्वमायोः समयोगमित्येवमनेन प्रकाशितं एवंरूपसालीलाहामित्यादावपि
रावणस्य प्रतिपन्थिना यकृतया नित्यशाचरत्वेन मायाप्रधानतया वीरो रससम्भिचारित्वयाद्विभाववितर्कहेतुतया रति
क्रोधयोरुपादानं रौद्रपरमेव भ्रंशतेः कल्पितम अङ्गलक्षणमपरत्यादौ हास्यरसैकपरत्वमेव एवं ध्यानं निमाल
नादित्यादौ तु शृङ्गारोपवानतरेनादिमत्वाद्यमस्यापि पाङ्क्षतरसमाहिले हात्यप्रतिपादनेनासमेकपरत्वेवस

आत्मभावेनपत्यस्यासस्याचालवणालङ्कारः २५ ॥ ॥ २५

माधिसमयरसमनेनस्फुरीकृता एकेनाह्येन्यादौ च समस्तमपि वाक्यं भविष्यद्दियतं भावोपयितेनह्विचिरेनकृतास्य
र्थपद्मतुल्ये यादिवाक्ये स्फुटे कृतात्पर्यमस्ति तत्र वाक्यार्थमेदनस्य तत्र तत्परसहृदयपरतेत्यदोषः यथा मुलम्भ
मिमाहिदयथा च यश्चाच्छाशषतनुसंदर्शनकरः स्वांगलालाजितत्रैलोक्यचरत्ताररविंदललितनाक्रान्तलोकपिरः वि
भारणम् रवमिं देवुदरहरुचचटात्मच रुहद्घतस्यानपासतनारयपरधिकासारुक्तिन तौ वावतान इत्यादौ तदेव
क्रमकरेरतारत्यायुपनिबंधेसहैत्रविरोधः यथा चम्करपमातारत्यादिपदेष्वपि वाक्येषु तत्रैकतात्पर्यत्वात्
५८

स्थायिनस्तु रत्युत्साहेति रहशंतिरसं प्रतिवाहिनामनेनुविधावि प्रतिपन्नपः नास्येवशान्तोरसः तस्याचार्ये राविभावा
घ प्रतिपादनाल्लक्षण तो कुरतो तरत्र स्येतु वस्तुतस्तु स्यायिभावं वर्णयन्ति अनादिकाल प्रवाहायातराग द्वेषयोः स्वरुहेतुमश
क्यत्वात् त्र स्येतु वीर बीभत्सादावं तर्भावेव र्णायन्ति एवनुते शममपि केन्ति यथा तथास्तु सर्वथा नाट्यकादावभिनेया
मानि स्थायित्व मस्माभिः शमस्य निषिध्यते तस्य समस्त व्यापार प्रविलय रूपस्याभिनयायोगात् यत्तु कैश्चिन्नागानन्दादौ
शमस्य स्थायित्वं वर्णितं तत्तु मलयवत्यनुरागेणा प्रबन्ध प्रवृत्त रत्नेचविद्याधर चक्रवर्तित्व प्राप्त्या विरुद्धं नह्येकानुकार्यवि

रत्युत्साह जुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः शममपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ३६ ॥ ॥

भावालंबनौ विषयान्तरानुरागापरागावुपलभ्यावन्तो दयावीरोत्साहस्यैव तत्र स्थायित्वं तत्रैव शृंगारस्यांगत्वेन चक्रवर्ति
त्वावाप्तिफलत्वेनाविरोधादनीप्सितए वसर्वत्र कर्तव्यमिति परोपकार प्रवृत्तस्य विजिगीषोर्नान्तरीयकत्वेन फलं संपद्य
तइत्यावेदितमेव प्राक् अतोऽष्टावेव स्थायिनः ३६ ३६ ॥ ॥ ॥

र.सु.टी. ६० 60

न नुरसस्य नाट्यत्वमेषां मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यैः। निर्वेदादिषु पितस्यन्नाममत्वाति ते पिरसाः इत्यादिनारसांतराणाम
प्यस्येरस्थायितत्वात् स्थायित्वे नोप्यन्यत्रोल्लिखिता इति त्र्यवधारणात् उपपत्तेः तत्राह। निर्वेदादिरिति विरुद्धाविरुद्धरवियोहित
स्य निर्वेदादीनाम भावादस्थायित्वमतएव तेचिंतादिस्वस्वम्भिचार्यतारे नाम्न परितो ष्वनीयमाना नैरस्युभावहानि
न चानेषु लाव सान त्वमेतेषामस्थायित्वनिवंधनं हास्यादीनाम प्यस्थायित्वप्रसंगात् पारवश्यात् नुनिर्वेदादीनामपि
फलवंधात्तो स्थायित्वादेवैतेषामरस्यता वृःपुनरेतेषां कृत्स्नानापि संवंधः नातावद्दास्य वाच्य भावः स्वशब्दैरनावेदि

निर्वेदादिरतादूप्यादस्थायास्वदते वृथं ॥ ॥

तत्वात नहि शृंगारादिरसेषु शृंगारादिशब्दाः रत्यादिशब्दा वाभ्यपंते येन तेषां तत्परितोषस्य वाभिधेयत्वं स्यात् यत्रापि स्य
यतेतत्रापि विभावादिद्वारत्वमेव रसत्वमेतेषां न स्वशब्दाभिधेयत्वमात्रेण नापि लक्ष्य लक्षणभावस्तत्सामान्याभिधायिन
स्तल्लक्षणस्य पदस्याप्रयोगात् नापि लक्षितलक्षणया यातेषां प्रतिपत्तिः पश्चांगापीहोपयस्याहे तत्रहि स्वार्थलो
तोलक्षणापोषस्याव स्थानासंभवात्स्वार्थस्य वलद्गतिंगगाणवः स्वाप्यंविनाभवा ॥ ॥ ॥

राम ६०

र्थोपलक्षितं तदुपलक्षयति अत्र तु नापि क्वापि दिशकः स्वार्थे सकललक्षणयः कृपमिवार्थान्तरमुपलक्षयेत् पुंः क्रोवानि मित्रप्रयो
जनाभ्यां विना सत्त्वस्य पचरितं तपुनीतासि होमा ताव कश्चि द्विवर अत एव गुणात्वा पिनेय प्रतीतिः पदिवाच्यं तेनरस
प्रति पत्तिः स्यात्र हि केवल वाच्य वाचकभावमात्र केन्द्रत्व न चेतसाम व्यर्गिक्लानीरसास्वाद भवेत न चक्षु त्वनिर्वृत सर्व गानिनस
र्व सहृदयानां रसास्वादप्रदूतेः अतः तु विदग्धमिथुनैलहतागोगोतीभ्यावोच्चान्तरपरिवुल्यितशब्दत्र्यायोर्थ्यतिरिक्तं व्य जनन्वत्वाल
ङ्कारी शब्दस्यापारः सालङ्कारवस्तु विषयमि ति तथाहि विभावानुभावव्यभिचारि मुखेनरसादिप्रतिपत्तिरुपजायमानाकु
सुमिव वाच्या स्यात् तथाहि विद्रु एव नो शैलसुतानुपि वामा भसैत्युर बालवृन्दं वन्दुल्येः । सा चा भूतताचारूपेरेतापत्स्योसु
खन पर्यस्तविलोचनेनेत्यनुरागतथा व भ्या विश्रान्तु भावावदिहिरितालक्षतो विभावोपवर्णना द्वा शाखा विभ्रमा गारप्र
नीतिरू देतिरसानरेथ प्यपमेवत्या पुनः केवलरसभुव पावत्तुहसू मात्रे पिन्न सुधक्निस्त्वा वीक्ष्णहु सो मध्ये ता च्यो च्छलमा
रिद्दोतता श्यो लागाईक कुदु गवाक्षिताहरे स्थितिहेतार त्या हेनि वच व प्रति पत्तिरशक्यापि व्यञ्जकशक्ति मलेवत
पालंकारे व्यपिलावतोपक्लातिपरिपरितादत्र रवेत्सि रे भुनानव मरवेतरलापताहि होमं पदं इति नमन गोपेतेन

ह॰ सु॰ टी॰
६१
61

मन्ये सुव्यक्तमेव तन्नलरा। शिरःपयोधिरित्यादि भुवं स्तुल्यं तन्वी वहच्चारविंदस्मितया छुप पाद्यालंकार प्रतीयन्ते व्यंजनवृत्तिं वंधने
ति न चासाव पर्यायवन्नित्र न्येतिवाच्य स्यन्नेनु पद्यमानार्थानाहेयात नापि वाक्यार्थत्वमप्यस्य तत्तात्पर्यहा हादि विषयत्वात् तथा
हि मम मामिवेत्या दीपदीपस्य विषयाभिधाल हेतोरुपमवृत्तानि ज्ञानं त्रिपाकार केसमर्गान्मवृविशिष्टपदार्थ वाक्यार्थं वक्तुं नामी
कांतः तत्तात्पर्यहावि पारेव नीतिरे धान्याध्यगमलहेतोः पाठ्यं ते वृशक्ताधीनः स्फुटमेवावभासन्ते ऽतो नासौ वाक्यार्थः न तु च तत
पवृथा हा विषयत्वमस्य प्रमाणा तात्पर्यतात्पर्येषु विषयं हवे स्यादिवा क्य भूतिये वार्थविषयेषु प्रतीयन एववाक्यार्थः न च
चव्यंजनवृत्त्वादिनापि वाक्यार्थत्वेनेष्यते तात्पर्यादन्यत्वाद्भवेः तत्र स्वार्थेहि तात्पर्यहायी विश्रांतस्य तत्तात्पर्यहाभावा
त सैवानिषेध वृहातत्राहि तात्पर्यहा विशेषाकार त्वसंसर्गान्तु पपन्नेः प्रवृत्तरत्नादि तरे वन्त्रवृषि पुत्रस्यापि विषय हेतोरेव योग
मायातरसवहाकेषु चविभावप्रतीयन्ते लहेतोर्हि तात्पर्यहायां रसानवगमात् ॥ ॥ ॥

राम
६१

न तूक्तं स्वप्रतिष्ठमाविष्कृतं स्वार्थं प्रत्यर्पितामितं वाक्यं विगाहते पदार्थाप्यान्यरतास्यसा पदार्थस्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठा
तावद्भागं तत्पदार्थस्य प्रतितत्र स्यात्सर्वत्र ध्वनिनां स्थितिरित्येवं सर्वत्र रसादीनां अप्रधानत्वमिव वस्तुत्वस्य लंकारपोलक्षुचिह्न्य
त्वं भूतिच्छिंप्य त्वेरगाधि पदं त्र्य प्यप्यप्रा धाम्येन प्राप्तिपत्तिस्तत्त्वे च ध्वनिरयञ्जु ताधिकत अप्रधानत्वं तदुक्तं पदार्थः शब्दो वा
तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः प्राधान्येऽप्यत्र वाक्यार्थे पदार्थाङ्गं तु रसादय

वैरस्यापैवतत्योषस्तेनाद्वैस्याधिनोमताः ३७॥ ॥

काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः यथा उपोद्धरतो नैव्यादि तस्य ध्वनेर्विवक्षितवाच्याविवक्षितवाच्यत्वेन द्वैविध्यम
अविवक्षितवाच्यो अत्यन्ततिरस्कृतस्वार्थोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्य अर्थोक्तास्तद्वद्विवक्षितवाच्यस्य असंलक्ष्यक्रमः क्रमद्योत्य
श्चेति द्विविधः तत्र रसादीनामसंलक्ष्यक्रमध्वनित्वं प्राधान्यप्रतीतौ सत्यामङ्गत्वेन प्रतीतौ रसवदलंकार इति ३८ ॥

र.म.टी.
६२
62

अथोच्यते वाच्येति यथा लोकेऽपि वाक्ये श्रूयमाणे शाब्दिपेक्षगाम्भ्यानेत्यादि श्रुत्यन्न यमाणाक्षिपेश्रुवहारायित्यादि श्रुलक्षणको
पाहानात्यव्रूरत्तादिवसातबुद्धिसन्निवेशनीतिपेवक्रारक्तोपचितावाकार्यसत्यान्वा क्षेबुपिलक्षणवृापाहानः बुचिन्नीत्येनवोठा
प्रिपेत्येवमादौ बुद्धिसुप्रवृत्तत्तादिवशान्विपतामिहितविभावादासानाज्ञावहचेतेसि विपरिवर्तमानोरत्यादिः। स्थायी स्वस्वविभा
वानुभावव्याभिचारिभिस्सन्तकृतोपचीतेः सं स्थारयरं परपायरी श्रौहिमानीयमानो वा काव्यः। न चायं दार्शस्य वा क्यार्थस्य वाक्या
र्थत्वं नासीतिवाच्याब्रार्थपर्यवेत्याचिन्वा तामर्थ शङ्के। तथा हि योरु षेपमयोरु षेपं वाकां सर्वं कार्यपरं स्थमतपरत्वेऽत्र

वाच्याप्रवृत्तत्तादिभ्यो बुद्धिस्थ्योबाह्यप्रयात्रिया श्रीहरिः॥

पादेपत्वादुत्मन्त्रादिवाक्यवत् काव्यशब्दानां चान्वयव्यतिरेकाभ्यानिरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेणाप्रतिपाद्यप्रतिपादकयो
ःप्रवृत्तिविषयप्रयोजनान्तरानुपलब्धेः स्वानन्दोद्भूतिरेवकार्यत्वेनावधार्यते तदुद्भूतिनिमित्तत्वं च विभावादिसंसृष्टस्य स्थायि
नएवावगम्यते अतो वाक्यस्याभिधानशक्तिस्तेन २ रसेनाकृष्यमाणा तत्तत्स्वार्थापेक्षितावान्तरविभावादिप्रतिपाद   राम
नद्वारा स्वपर्यवसायितामानीयते॥ ॥   ६२

नत्तत्किमावादपः पदार्थस्यानापात्तत्त्वं तस्य तद्धोरत्यादिर्वाक्यार्थः। तदेतत्काव्यवाक्यपरीपंतावित्रौपदार्थवाक्यार्थौ नचैवं
सतिगातादिवृत्तु रवजनवृत्त्वेपिवाच्यवाचकभावानुपपत्तेः विशिष्टविभावादिसाधारणत्री विदुषामेवतपाविधरत्या
दिभावनावतामेव स्वादोद्भूतेः तदनेनातिप्रसंगोपिनिरस्तः ईदृशि च वाक्यार्थनिरूपणोपारे बुद्ध्यभितामिधादिशक्तिविशेषेनैव वाक्या
र्थोपपत्तेर्न शक्त्यंतरपरिकल्पनप्रयासः यथा च वक्तुं हाम काव्यानि तर्पे। तात्पर्यानतिरेकाद्व्यंजकत्वस्य न ध्वनिः किमुक्तं
स्यात् श्रुतार्थतात्पर्ये नोक्तिः रूपिरित विभ्रम हाप पर्यंतं पर्येयेन स्वमुतारिंभ प्रतीयते प्रधानतया दूनित्वेनवा यंते ध्वनि

वाक्यार्थः कारकैर्युक्तः॥

श्रुतत्वार्थविश्रांतवाक्यमर्यादतरा प्रपंतत्पर त्वं च विश्रांतौ तौ तत्र विश्रांत्यसंभवात् एतावत्येव विश्रांतिस्तात्पर्यस्येति किं
कृतं यावत्काव्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाधृतं मनमधारे वृत्तौ विश्रम स्ति तिभमि हृतास्य दंने र्व्याप न्त्ते ... पर्यवाक्यानि चे
धमपसर्पति प्रति पाद्यस्य विश्रांवा तिरपेहापरत्वात्पादिवनु र्वे वहिता प्रासेरविश्रांतिर्न वा कूपंपौ रुषेय स्य वाक्यस्य

ह॰टी॰ विवक्षापरं तत्र ता वक्तुमभिप्रेतं तत्सर्वमतः कृताव्यस्य पुरुषस्य ते इति अयनो नरमाहात्म्यं तत्राख्येन सह कांपक्यं तन्त्रमावः किं बर्हिर्भा
६३ व्यभावकूसंवंधः कृत्यंहि भावकृभाव्यारसादयः ते हि एव ततो भवंत एव भावके पुविशिष्ट भावादि स तान्त्राख्येन भाव्यते
63 न च तान्यत्र एतत्कांतरे भाव्यभावकूलहूता संवंधोभावात् कृत्वा शब्दे क्षपित यामाव्यमिति वा चभावनाक्रिया वादि
मित्तं यांगीकृतत्वात् किंच भावान्यत्र तत्सत्त्वन्च यव्यतिरेकात्यार्याद्रहतत्वावगमात् तदुक्तं भावाभिनयसंबंधाभावे
यतिरेकातिमारंयस्मान्नस्मादभीमावाविज्ञेयानाद्यो न्वितिमितिकृत्यपुनरगेहीतसंवंधे अयः परेभ्यः स्थाप्यादि प्रति

स्थापीभावस्तपेतरे। ३८॥

पत्तिरितिचेत् लोकेतथाविधचेष्टायुक्त स्त्रीपुंसादिभिरत्याद्यविनाभावदर्शनादिहापितथोपनिबंधे सतिरत्याद्यवि ना
भूतचेष्टादिप्रतिपत्तेः कृशब्दकप्तृताहमिवेपाविनाभाविलाहीतिक्रीरत्यादिप्रतीतिः पद्याकृतावार्यं स्यारसभाव
कत्वं तथाप्येवहृयामः ३८ रसाति इत्युरिहि कृत्वात्यांरतिनोरसवतीरत्यादिः स्थायीभावः सोपमितिप्राते निर्दिश्य
ते स च स्थापीतानिर्मगांतदतीत्यापाद्यमानोरसो रासिकवर्तिवर्तमानत्वान्नानुकार्यरामादिवर्तीप्रहृतत्वात्स्यव्यपदेश राम
कोपाहितसकृत्वेरूपत्वेनावर्तमानस्थायिवर्तमानवहवभासनमि॥ ॥ ॥ ६३

प्यत एव तथापि तत्र स्वभावस्यास्मदादिभिरनुमीयमानत्वात्समतैवास्वादिप्रतिविभावत्वेन तु रामादेर्वर्तमानवद्भवभा
सनमिष्यत एव किंच न कार्यरसास्वादनाय रसोपञ्चनाय कविभिः प्रवर्त्यते अपि तु सहृदयानानन्दयितुं स च समस्तभावकस्व
संवेद्य एव यदि चानुकार्यस्य रामादेः शृङ्गारः स्यात्ततो नाटकादौ तद्दर्शने लौकिक इव नायके शृङ्गारिणि स्वकान्तासंयुक्ते प्रेक्ष
माने शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षकाणां प्रीतिमात्रं भवेन्न सास्वादः सत्पुरुषाणां च लज्जाजुगुप्सास्पृहाद्यनुरागाप
हारादयः प्रसज्येरन् एवं च सति रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमपास्तं अन्यतो लब्धसत्ताकं वस्त्वन्येनाभिव्यज्यते प्रदी

रसः स एव स्वाद्यत्वाद्रसिकस्यैव वर्तनात् नानुकार्यस्य वृत्तत्वात्काव्यस्यातत्परत्वतः ३९ द्रष्टुः प्रतीतिर्व्रीडेर्ष्या
रागद्वेषप्रसंगतः लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्येव दर्शनात् ४० धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपाद
कः विभावयति रत्यादीन् स्वदन्ते रसिकस्य ते ४१ ॥ ॥

पेनेव घटादिर्न तु तदानीमेव व्यञ्जकत्वाभिमतैः पाद्यस्वभावं प्रस्थाप्यते च भावादिभिः प्रेक्षकेषु रसा इत्यावेदितमेव
३९ ४० ननु च रामादयः कथं विभावाः कथं च सीतादीनां विभावत्वेनाविरोधः स्यादित्याह धीरोदात्तादीति न
हि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा ध्यात्वा प्रातिस्विकीः रामादीनामवस्था इतिहासवदुपनिबध्नन्ति किं तर्हि सर्वलोकसा
धारणाः सोत्प्रेक्षाकृतसन्निधयो धीरोदात्ताद्यवस्थाः क्वचिदाश्रयमात्रदायिन्यो दधति ४१ ॥ ॥

ता एवेति तच्चापीता इत्यपि शक्याः परित्यक्तजननकजननयादिविशेषाः स्त्रीसामान्यमात्रेण चिन्तिताः स्त्रियमिवानिष्टं कुर्युः स्त्रियमर्थेत
स्युः पाहीयन्त इति चेन्नत्राह श्री उतामिति एतदुक्तं भवति नात्र लौकिके शृङ्गारादिपतस्त्र्यादिरिंसा वाहिनामुपयो
गः किं तर्हि प्रतिपादितप्रकारेण लौकिकरसविलक्षणत्वान्नाट्यरसानीयत इत्यर्थो यो नाट्ये रसास्वतारति
काव्यार्पेति तदानीं भाव्यत्वेन स्वमाहेमाहेरप्यहृणात्काव्यार्थभावृतपात्यस्मदादिवत्काव्यरसास्वादेऽप्य
नेवार्पते ४३ न्यच काव्यास्वादो द्रुतेः स्त्रियामात्मा साविति ग्युत्यादयाति स्वाद इति काव्यार्थेनाविभावादेसप्य
ष स्याप्याक्षमकत्वेन भावकचेतसि तन्महेऽन्योन्यसंवलेन प्रन्यत्ताम्मितत्त्वपरविभागे सति प्रमवतिरसानं

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसहेतवः । पूजितां सम्प्रेप्य ह्यालानां द्विरदादिभिः प्रोत्साहस्वहते तद्धो ह
णामर्जुनादिभिः ॥ ४२ काव्यार्थभावेनास्वाद्यते न तत्कृष्णन वापतेन तत्कोऽपि च लौकिकरसेन रस
वान्न भवेत ॥ ४३ ॥ ॥

नुमतिः स्वादस्तस्य च सामान्य-भावेन्तु त्वेन प्रतीतिपतौ विभावादिकारणात्मत्वेन संभेदनचतुरीचित्तमप्यपीभवति ते
यथा शृङ्गारे विकाशो वीरे विस्तारो वीभत्से क्षोभो रौद्रे विक्षेप इति तदन्येषां चतुर्णां हास्याद्भुतभयानककरुणानामास्वसा
नाल्पव परियोषाणामेव च तारो विकासाद्याश्चत्वारः संभेदाः अत एव शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो रसः वीरा ॥

चैवोद्भुतोऽयन्निर्वाणमस्वादभयानवृत्तिरिति हेतुहेतुमद्भाव एव संसंभेदापेक्षया दर्शितो न कार्यकारणभावस्तेषां
कारणान्तरजन्यत्वात् शृंगाराद्युत्पत्तिर्यत्तु स हास्यवृत्तिरिति इत्यादिना हास्यादिसंभेदेऽप्येवं स्फुटीकरणादवधारणा
मप्यत एवाष्टाविति संख्यानां तावत्त्वात् ननु च युक्तं शृंगारवीरहास्यादिषु प्रमोदात्मकेषु वा काव्यार्थसंभेदादानंदोद्भव
इति करुणादौ दुःखात्मके कथमिवास्वादः प्रादुःष्यात् अत्राहि तत्र करुणात्मककाव्यश्रवणाद्दुःखाविर्भावोऽश्रुपाताद्या

स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानंदसमुद्भवः विकाशविस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः ४४ ॥

स्वरसिकानामपि प्रादुर्भवति न चैतत्तदानंदात्मकत्वे सति युज्यते सत्यमेतत् किंतु तादृश एवासावानंदः सुखदुःखात्म
कः यथा प्रहरणादिषु संभोगावस्थायां स्त्रीणां कुट्टमितं अन्यश्च लौकिकात्करुणात्करुणः तथा हि अत्रोत्तरोत्तरा
रसिकानां प्रवृत्तयः यदि च लौकिककरुणवद्दुःखात्मकत्वमेवात्र स्यात्तदा न कश्चित्तत्र प्रवर्तेत ततः करुणैकरसानां रा
मायणादिमहाप्रबंधा ॥ ॥

ग. शा. टी.
६५
65

नामुक्तेहमेएवंसर्वेदम्भपातादपश्चुतिहिनवर्तेनाकृतानिनविविधियानितेषु लोकेषु कृतेषु महर्शनाहिवत्येहाकृतानीधा
दुर्भवंतोनविरुद्धेनेतस्मादसीतरवतकरूतास्यात्यंदात्मकुत्वमेव ननुवशान्तरस्यानभिधमेपत्वाद्यघ्यायिना
धेऽनुप्रवृशोनास्तितथापित्व हृमातोताद्दिवस्तुनीसवेधामपिशर्वश्रतियाघ्यतापाः विघ्नमानत्वात्कृत्यवि
षपत्वंनानेवार्यतेस्यतस्तुउच्यतेशमप्रकर्षरति शान्तोहि यदि तावत त्वाहतेनाविस्मिन्विनिरूपणीयानपचेउ
ःखंनमुखंनचिंतानष्टुघरोनवृद्धचिद्दिक्षारसः सशान्तः कृपितेमुनिन्द्रैः सर्वेषुभावेषुसमः प्रधानमित्येवंलक्षणा
त्तस्यमोहावस्थापामेवस्या त्समस्वरूपापत्तिलक्षणायाप्राउभावात्तस्यनुत्वरूपेणानिर्वचनीयतापत्त्या हि

ऽंगारवारिवामत्सरौहेषुमनसः कृमात हास्याद्भुतमयोत्कर्षेकरुणानोनएवहि ४५ अतात्तज्जन्यता
नेषोमतएवावधारितं शमप्रकर्षोनिर्वाच्योमुदितादेस्तदात्मना ४६ ४६

अतिरापतंसएषतेतिनत्यन्यापोहरूपेणाहनचतथाभूतशान्तरसस्यहृदयाः स्ताहृषितारः संत्यपतउपायभूता
मुदितामैत्रीकरुणोपेक्षादिलक्षणास्तस्यचादेविवृतासादेस्तारहृभाविहोपहृपतेवेतितउक्तोचकृतात्रशान्तस्याहवि रास
रूपितस्यादिति ४६ ॥ ॥ ॥ ६५

रसादीनां विभावादिविषयावान्तरव्यापारादर्शनपूर्वकः प्रकृतरसोपसंहारः प्रतिपाद्यते पदार्थैरिति अतिशयोक्तिरूपका
दिव्यापाराहितविशेषसुन्दरास्वरूपपदविभावैः प्रमदाप्रमृति निसर्गलवनविभावैर्निर्वहणे हि निर्मितव्यभिचारिभावैः सामाचाक्र
मरूहपकहा हासघेयमनुभावैरवान्तरव्यापारतया पदार्थीभवते वीक्षार्थः व्यभिभावो भावितो भावरूपतामानीतः स्व
दते सरसप्रतेप्राक्प्रकरणात्तात्पर्यम ४७ अथ विशेषलक्षणमुच्यते तत्र व्याचाव्याचार्यता स्थापिनीरत्यादीनां शृं
गारादीनां च परपुष्टिलक्षणाया विभावादिप्रतिपादनेनाद्दृताभ्य चतुलक्षणो कमिति क्रियन्तरतिदोषः ४८ तत्र तावच्छ

पदार्थैरिव निर्वहणे भौचित्यस्वरूपकैः क्वाप्यादिभावसंचार्यनुभावप्रख्यातं गतैः ४७ भाविनः स्वदते व्यापारसः
सपरिवृत्तितालक्षणो विभावैर्वाच्यमेहा इसभावयोः ४८ रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः प्रमोदात्मा रतिः
सैव पनोरन्योन्यरक्तयोः प्रहृष्यमाणा: शृंगारो मधुरांगविचेष्टितैः ४९

तौकमिति त्रिपत्तरतिवाक्यदोषः ४८ तच्छृङ्गारमाह रम्येति उत्पन्नसपनिवध्यमानं शृंगारास्वादपदमवतीति कु
वृपहेशाय रमेत तत्र देशविभावोपवा स्मरासित्तु तेस्मिन्यदवर्तते न हस रोनप्रतिविहितसपर्यासुस्यपोनात्यहाति
स्मरासित्परसतोरातत्र गाहावरीवास्मरासिद्धनदुपीने ख्यावपोवर्तनानि वृत्ता विभावोपवा हस्ते रत्नार्तिहितवचनेमस्वितः
तस्यागर्भः पारस्यासर्वपमपगात तन्नपत्वरसेष शारवापानिर्मदुरामिनयः षड्कुकल्याणनुवृत्तोभावः२ रहतिविषया

द.रू.टी. यथा च व्यक्तिर्व्यंजनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धामुना विस्पष्टो द्रुतमध्यलंबितपरिच्छिन्नस्त्रिधायं लयः गोपुच्छ
६६ प्रमुखाः क्रमेण यतयस्तिस्रोपि संपादितास्तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक्त्रयो दर्शिताः कालविभावो यथा
66 कुमारसंभवे तृतीयसर्गे असूत सद्यः कुसुमान्यशोक इत्युपक्रमे यथा तत्रैव मधुद्विरेफ इति देशवि
भावो यथा स्नशो शुनिर्ने क्लिन्नप्रणोत्यादि उपभोगविभावो यथा लक्ष्मलुप्तमषीकरालं बलितं तत्ताम्बूलरागो
धरे विम्लीतान्तवरीत्र पोलपूलवक्त्रलुसच गात्रं धृतिः नाचसुप्रविष्टमाति त्रीव्रतापिचित्ताके रम्यं पापक्रमे भर्माममानम्महा
तरुस्त्वस्मितानि चैतस्य लीलाः इतः प्रमोदात्मा रतिर्यथा न गति जापिन हृते मा वा इति प्रवर्तते विभावो यथा धूर्धाहंश
र्हिंदुकान्त्रिवदनंवा हृतताहंशयोः सम्यक्सीनघनोन्नतस्तनभरः पार्श्वप्रसक्ते ख रेव मध्यः पाणिमितो घनश्च जघ
नं पाददावृद्धग्मीणन्लो छन्दो नतापि रूपमेवमनसः सृष्टं तथा स्याद्वपुः पुनो विभावो यथा मालतीमाधवे भवाम्
परीति स्मरयोन्यानुरागो यथा तत्रैव पान्यामुकुरिति मधुरोगविचेष्टितं यथा तत्रैव स्तिमितविकसितानामि
ति ४९ ॥ श्लो: ॥ ६ ॥

पेसत्वजा॥ इति अत्रत्व पद्यभिचारिता: अष्टौ स्थायिन अस्त्र द्वेषा नित्रिंशाश्चेत्येकोनपंचाशत प्रत्यंगत्वेनोपनिबध्यमा
ना: शृंगारं संपादयन्ति आलस्यौग्र्यजुगुप्सामरणानि स्वशब्दैर्वनाद्विभावाश्रयत्वेन साक्षादंगत्वेनोपनिबध्यमा
नाविरुध्यंते प्रकारीतरेणाविरोधः प्राक्प्रतिपादित एव ५० विभागमुक्त्वा अयोग इति अयोगविप्रयोगविशेषत्वादि

पेसत्वजाः स्थायिन एवं चाष्टौ निर्वेदाद्याः पापे व्यभिचारिणस्तु एकोनपंचाशत्स्वविभावापुष्टा निबद्धाः य
रितोषयन्ति आलस्यमौग्र्यमरणं जुगुप्सा एतत् कृत्स्नपाद्वेतविरुद्धमिष्टं ५० अयोगो विप्रयोगस्तु संयो
गस्त्वेति स त्रिधा तत्र योगोनुरागोपि नवयोरेकचित्तयोः ५१ ॥ ॥

प्रलंभस्यैतत् सामान्याभिधायित्वेन विप्रलंभशब्द उपचरितवृत्तिर्मा भूदिति तेन कृतः तथाहि दत्वा संकेतमप्राप्तौ प्रलंभेऽव
व्यतिक्रमेतद्ध्येन नापद्वानुरागानुसरणाद्विप्रलंभशब्दस्य मुख्यप्रयोगो वचनार्थत्वात तत्रेति योगोन्योन्य
:स्वीकारः तदभावश्चायोगः परतंत्रतया विप्रकर्षादेरपि जायापत्योरनुरागो जायते तयोर्वत्सराजमाधवयोर्यामि
वेदवाद्वौराशिवपारिवसमागमो योगः ५१

दशावस्थस्यति ५१ अभिलाषरति ५३ साह्वाहिति अभिलाषोयथा शाकुंतलेंक्रोहितार्थेव असंशयंक्षत्रपरिग्रह
क्षमेति विस्मयोयथा स्तनाकालोक्तन्व्याःशिरःकुपपतपुवा तयोरंतेरतिर्मग्नारष्टिमत्यादपनिव आनंदोय
थाउपप्राकाराग्रप्रहिण्युनयनैतर्क्षमनागग्ना क्राशेक्रापगलितहरिताःशीताद्वरताःसुधावहथा सेतुपवनक्का

दशावस्थः सतत्रादावभिलाषोथचिंतनं स्मृतिर्गुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसंज्वराः जडतामरणं चे
ति दशावस्थ पयोत्तर ५२ अभिलाषः स्पृहातत्रकांते सर्वांगसुंदरे दृष्टेश्रुतेवातत्रापिविस्मयानंदसाध्व
साः ५३ साक्षात्प्रतिकृतिस्वप्नछायामायासु दर्शनं श्रुतिर्व्याजात्सखीगीतमागधादिगुणस्तुते ५४
साउभावविभावाख्यविंताद्याःपूर्वदर्शिताः ५५ दशावस्थत्वमाचार्यैःप्रायोवृत्त्यानिदर्शितं महाकविप्र
बंधेषु दृश्यते तदनंतता ५६

दैःरुनुस्तंतादिरनन्योत्स्नामस्क्रांनवल्लवलिपाकप्रत्याविंना साध्वसोयथा व्याहृताप्रतिवचोनसंदधेगंतुमैछ्छद
वलंबितांशुका सेवतेस्मशयनंपराङ्मुखीसातथापिरतयेपिनाकिनः ५५ दशेति ५६॥ ॥

दिग्ध्वांतं तु दृष्टे इति शेषः कंदर्पकामिनीत्यादि कुसुमस्वाद्यस्व गतं ध्यमम ५७ स्वमाविप्रयोगमाह विप्रयोगस्त्विति प्राप्तयोरप्रा
प्तिर्विप्रयोगः स्तस्य हेतौ मेदो मानः प्रवासश्च शापौ हेतुः विधः प्रणयमानाईर्ष्यामानश्चेति ५८ तत्रेति प्रेमपूर्वको वशीकारः
प्रणयस्तद्भंगो मानः सर्वेनापक्वयोर्द्वयोर्भवति तत्र नायकस्य यथा स्मिन्नेवल्लतागारे त्वे मम भवस्वनागिह्येतोताः सारसेः प्रत
क्रौंचकुहं विरमम मदोदावरी सेब्रूते प्रणयापीत्यापारे दुर्मेनारतामिव तावि स्पवहत्त पानान तथारवि हवु प्रलाति मोकुहः प्र
त्तामीत्रलिंः नापिका यथा पथ्या ष्वीवा क्वतिरा तस्य प्रणयकुपितो हष्ट्वारे। वांसस्तम्भमविस्मिता ह्निमुकनगुरुमोसो स

दृष्टे कृते मिला खाद्भविं चौत्सुक्यं जायते अथाप्तो विं न निर्वेदो स्यात्रिः विंनातिचिंतनादिति ५७ विप्रयोगस्त्वि
सृष्टदिकृतं मयोर्द्विधा मान प्रवासभेदेन मानोपि प्रणयेर्ष्ययोः ५८ तत्र प्रणयमानः स्यात्कोपो वाचितयाद्वयोः ५९

घः प्रणामपरो भवत् नामिताशिरसो गंगालोवृतया चरणाह नाव वनुभव तास्य हस्यैतद्विलत्तमवाप्य तस्मा उभयो
प्रणयमानोः यथा पता ज्ञ कुवि स्थापाः तेहूवि स्वचित्र्य प्रसुनारामान रन्नाती रोत्वलाद्दारुलीमास्प हिता स्यता
तक्रोमत्क्रोत्ता ॥ ॥

र.सु.टी.श्रा णामिति उत्त्व स्थापितेति र ष्यामानः पुनह्री णामेव नापि क्वांतत्र संगिनि स्वक्रांते उपलक्षे सत्यान्यासंगः कृतो वानुमितो
६८ दृष्टो वा स्यात् तत्र स्मृत्वा णाम सखीवचनात्तस्याविश्वास्यत्वात् पर्यासमेव पुंसु लत्वं नवनीतकल्पहृदयानां नापि दुर्मैत्रिणा
६८ मिथ्यापि प्रियकारिणामधुमसखीनां सा पुचड़ी हृता किं त्वेतां हृदि स्मरशोहृतां प्रणापि नामे णामेव ह्रीहि वृत्ते हितेः क्व धात्री
तन पावेंपि त्रिमुसखीकिं वाक्रिमस्मत्सुहृत उत्त्व प्राथितविभ्रा वोमानोपपद्या ऊद्दस्य निर्मत्सनमयांभसि स्मरनराक्षा
लीसमालिंगिता केनालीकृ सिंहत वाघकृष्यिंतरावेमुखा तास्यसि उत्तत्वस्वप्नपरं परासुशये नष्कृलावचः शी कृ णाः

ह्रीणामीर्ष्याकृतो मानः क्वापोन्यासंगिनि प्रिये स्मृते वानुमिते दृष्टे स्मृतिस्तत्र सखीमुखात् ९० ॥

सव्याजं शिथिलाकृतः कमलया कंठग्रहः पातु वः सोगी क्वानुमितोपपद्या नव नखपदन्विदं गोपयस्यंसुकेन स्य
गघाति पुनरोष्ठ प्राप्तिनांतरसं प्रतिदिशमपरस्त्री संगसंसी विसर्पन्नवपरिमलगंधः कुमशाखोवरीनुगो
च स्तवनं नक्वापि तोपपद्या केलिगोत्रस्खलने विकुप्यतेकैटभवक्षस्था तानी दुहमधुपयहिहांसमच्च विक्षपरुणा राम
दिष्टो ॥ ६८

दष्ठे पपात्मीकंजस्य प्रताप कुपितं हृष्ट्वा देवीं सत्संभ्रमविस्मितवत्त्रिभुवन गुरुश्री न्यासपाः प्रणामपरो भवत नमितशि
रसो गंगालोकेतपाचरणाहृताववनुभवत स्वयं तत्स्येतद्गुल हृम वास्थि तम १० ६१ पप्योत्तरशतैः तत्प्रियवचसापथ्या स्मितस्मो
स्त्राभिस्तेषु वनपीत विम्बमरवशशाहृगस्ते पीपहृवामि वर्विमंचे तिपरितः वपुस्तेलाव तपंद्विरतिमधुरं हिहृतोहिदकुन

उत्खप्ताप्तपितमोरां कूमोत्र सवलनवूल्पितां त्रिधातुमानिवोहृष्टः साहृादिन्द्रियगोचरा। ६१ पप्योत्तरगेण रुः पद्धि
रुपापेतसुपाचरेत साम्राभेदेनदानेन रत्युपेहृारस्मीतरे ६२ तत्प्रियवचः साममभेदस्तत्सरव्युपार्जनमत्र नेव्या
त्तेनमस्पादे ध्याकृपोः पतनेननतिः ६३ सास्नासोचपरहृातास्पादुपेहृावचारतां रमसस्रो सहृषीदृः क्रोपपद्यं सोरसी
तरं क्रोपं चैवष्टाचनाराणांप्रणिवप्रीतपादितां ६४ ॥ ॥

स्तोपारूष्यमुतनुहृदपेनाघयुगीनं इहीवरेरानपनेमुरवंमंवुजेनवुंदेन देनदंतमधरं नवपल्लवेन अंगानिचंपकहृदै
:सविधापवेधाः कूतेदूपंरचित वाञ्चपलेन चेतः नापिदृसमाव नेनं मे दोपपयामनमेव हृते प्वाज्ञामं गेहृषमि वमपातेप्रता
तपाधतास्मि त्वांहृस्ति विलत्रसिरुपंबसुमवऊशःप्र कोपः क्रोष्यन्यः पुनरपमसीमाघगुताता तोहृष्यापत्रसि॥ ॥

द.कु.टी. ग्धाग्धि प्रसहचारा तामपि गिरः हृतं स्याजेन मम आदेयं या माह्वे १ सर्गे मुग्धमुपहसिता स्मिवालिनादैरिति पद्ये पाद्ययोः प
६९ तन्तन्नातरपथ्या तां उरसा कोटिविलगादिव रहत्तु ता पाक्षपातु स्म स्मृति हिन्न मा ता पउ स्पउ मा कुं तेति हि सवृह र उपेहाः
69 रूववीर तापपथ्या कृिग तेन नहि प्रक्रम पेउ नेप्सरोपरक्षिता तत्रिव साधी स्मान पेनमनुनी प्रत्य भेवा विग्र पातिजनपल्ल
जनेपः रभसप्रात्सरहर्षोदः कृापन्नं शोरसीतरपथ्या मभेव स्मभिव्यक्तालीरः सवुल विपुलां पाप्य विभवस्फुरथ्या लास
वः हृत कृतवृ सरं भवेषु ता रतः पछप स्फे दृ स्मिरद्रमिति से ना स्पम हसाहृताश्लेषी वर्दः स्मितमधुरमालिंगितिवक्षं ६२
६३ ६४ अथ प्रवासविप्रयोगः कृापेतः रतिस्सापः कृापैजः समु द्रगमन शोकादि कार्य वशात्म न्नोभुविदूपर्वत्रत्वात्
म्रतभाविपरू तेमानतपात्रि विधीः तत्र पास्य स्मर वासोपथ्या हं तव हि स्म स्म ज्ञात्वा स्माउ दता नीस्वधारतारह स्तंभक
ताभमइ घंरघ रगुपे आविरहं सहिताक्षो १ ताकु स्मवासोपथ्या ग्रहरवि रतावित्य मरस्थप घेपथ्यावा देशोरंतरित ताःप
तै प्रसरिताः सुश्रीरहो नाम नै पलेनापि नपाति लोचनपथ्यं कृातेति तान कापि उद्य वष्ट रता ईदृ रू द्रवपधः कृत्वा स्म प्रतीहशो
तामशी पथ्ये कावृत्यं कृपमपि ध्यात्वा विरति च्युति ॥ ॥
राम ६९

गतप्रवासोपस्थाउत्संगे वामलिनवमवे सोम्य विहिप्य वामीम क्रोत्रांवूविरचितपदं गेपसुक्रानुक्रामा तेत्रापाद्इतिप
नपन लालिलेः सारपित्वा वूर्ध्व विमयोमपः स्वपमप्रविहूतताप्र्वहुंनाविस्मरंतो म्नागकुह्णगतयोस्तु प्रवासामावादेव्य
मवासस्य चगतप्रवासाविशेषात्रे विष्यमेवपुत्रे हितापरति उभ्यातनिर्गतवातादिजन्यविघ्नवाम्यरवक्रादिजवि
लवाद्व्वुद्धिपर्वक त्वाहूत्वपए वंतन्यमनः प्रथातः पष्ठोर्वसीग्रहरववसोर्दिज्ञ मोर्वरूपी पष्ठाचकूपालवु ऽत्वाहूता

कार्यतः संस्लमाक्षणपान्प्रवासोमिल्लदेशाता ६पो लचाम्कूनिः स्वासक्राश्चंपलंवालक्राहिता ६५ सचमावाभवन्म
नत्रिवापोवुद्धिपूर्वकः द्वितीयः सहसोपलोद्विध्यमानेयविघ्नवात ६६ स्वसूपान्यत्ववूरणाक्षापन्नाः स
न्त्रिधीवपि मतेत्वेकूत्रपन्नान्यः प्रलपेकोवएवसः विघ्नेषत्वेनव्यंगारः प्रत्यापन्नेतुनेतरः ६७ ॥

पांमालत्यांमातताभाधवयोः स्वरूपान्यत्वकरणादिति पथावूाद्वंवर्णावैशंपायनश्चेति ६५ ६६ मतेत्विति पथ
नुमतीमरणादनस्य वूह्णएवरघुवंशकांदवर्णानुप्रथमंकूरुणः स्वात्राशमरत्वतीवचनाहूर्ध्वप्रवासश्रृंगारएवेति॥

र.रु.टी. तत्रनापि न्नं प्रीति नियमा प्रत्तायायोगयोरन्के ६८ अथ संभोगः अनुकूला विधेनि यथाः प्रियेष्ठि मेतात्रिमयिवि
१० मयिमेहमहमहमा सत्रियोगा हविचलितत्र या लंनस्य तारकमे रा सपुलेव पारिरंभ व्याप्यते कैन्सह साम्भोर विद्दितग
७० तयामासत्रियामा क्वरं सौत विनिच्छेनुं शक्ये नसुखमिति वा दुःखमिति वा प्रमोहो निद्रा वा विमृद्य विषाविसर्पः किम

प्रतापायोगयोः सन्ध्या प्रवासे प्रोषिते प्रिया कूलहान्तरिते ईर्ष्यायी विप्रलम्भा चतुर्विधा ६८ अनुकूलौ निषेवेतीयत्रान्योन्यविलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्विताः ६९ ॥

मुहुः तवस्पर्शे स्पर्शममहिपरिसहं दृढ यगरातीविकारः क्रोध्यं तर्ज उपति चतापं चतुरन्ते यथाप्यमेव लावण्यामत्तवर्षि
तिप्रतिदिशं व्रजाम्यग्रस्यामलवेषा गामिवतपवाधरमरतन्त्वगिहरोल्लते नाशावशमयोजन्वृतव्रतसर्वपत्रगर्भो राम
ब्रसव्युच्छवप्रीतिलकः सहलमल्लकेः ग्रंगोरिवायोपते ६९ ६९ ॥ ॥ १०

॰ चेष्टा इति तास्त्रसो हाहूतयो नायकप्रकाशे सहर्षिता: ७॰ रसपे हि इति प्याम्य संभोगेषरं गेध्रुनि स्थितो यि क्रमे पि स्मृतिका
रति उनर्निविश्यते यथा ॥ स्त्वपेषु हृपिते स्मर १ नाव्याप्त तेन हृ स्त न उद्दिन्नायर मदु नरवे शत्य स्वल हृ
ते शोकू इति नायक नापिक्षा के शिंङ्गी वृत्ति नाटकनाटि काले हृपके कृषि परं परावगतस्य वित्यसंन्यात्रे नानुरागपेनोक्ते

चेष्टास्तत्र प्रवर्तंते लीला द्याद्दशयोषितां हाहिताय माईवप्रेमाणमनुरूपा: प्रियं प्रति ७॰ रसपेक्षादुक्त
त्वान्त: कृत्वा त्रीणादिमिश्रु तानन्यान्स्वमाचरेत्ति किचिन्नर्मतत्स्वचकं नच ७१ ॥

हित चानुसंहयानः सुकृविः स्पंगारमुपतिवक्षीपात ७१ इति श्रृंगार सरसः अथ वीरः वीरः प्रतापविनयेति प्रताप
विनयादिभिर्विभावितः कुरताउ हृदानाधेरनु भावितो गर्व धृति हर्ष मर्षस्मृतिवितर्कप्रभृतिभिर्भावित उत्साहः
स्थापी स्वदते भावकमनोत्सा राने दायप्रभवती स्पेष वीरः तत्र दयावीरो यथा नागानंदे जीमूतवाहनस्य ॥ ॥ ॥

र.त.टी.
७१
71

युद्धवीरो वीरचरिते श्रीरामस्य दानवीरः परशुरामबलिप्रभृतीनां त्यागः सप्तसमुद्रितमहानिर्व्याजदानावधिरि
ति स्वर्द्धं व्याधिविमुक्ते संधिविगलद्देहः स्फुरल्लोमक्रमं निर्यन्त्राभिमरोजबुद्बुदलक्षुद्रांगभारस्याम श्रुति पात्रावा
प्ति सममुत्सुकेन बलिना सानंदमालोकितया पाहुः क्रमवर्धमानमहिमाश्चर्यं मुरारेर्वपुः इति च धर्मवीरः यथा
ममैव लन्ही पयोधरो संगवृन्दमासदिति तो हरः बलिरेषसमपेनास्य भीता पात्री ह्रतः बुरः विनयादिभुपर्व

वीरभता पविनपाश्च वसापसत्यमोहाविषादनपावे स्मपाविक्रमाद्यैः उत्साहभरः सच दयार
णदानयोगात्रेधा किलाचमतिगर्वधृतिप्रहर्षाः १२ १२ ॥ ॥

मुराहतमनुसंक्षेपं प्रतापगुणावर्जनादिवीराणामपि भावचैविध्यं क्रोपोनादः पूर्वस्वैरक्रनपनाक्रोधानु
भावरहितोपुद्धवीरोन्यपारौद्रः ११ इतिवीरः ७ ॥ ॥ राम
७१

अथ बीभत्सः बीभत्सः कृमिपूतीति अर्पं तद् घृणास्पद कृमिपूतिगंधिद्रव्यपविभावोद्भूत जुगुप्सास्थायिभावपरिपोषरूपलक्षणः
उद्वेगी बीभत्सः यथा मालतीमाधवे श्मशाने उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिमिति रुधिरेत्यादि क्षोभरूप मामांसादिविभाव क्षोभणो बीभ
त्सो यथा अंत्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कंकण प्रायप्रेंखितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यंबरं पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघ
नप्राग्भारघोरोल्लसद्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति इत्यादि विरक्तजघनस्तनादिषु वैराग्यात् कृतो बीभ

बीभत्सः कृमिपूतिगंधि वमनप्रायैर्जुगुप्सैकभूः उद्वेगी रुधिरांत्रकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणः वैराग्याज्जघ
नस्तनादिषु घृणाशुद्धोऽनुभावैर्वृतो नासावक्त्रविकूणनादिभिरिहावेगार्तिशंकादयः १३॥ ॥ ॥

सोपधा लालां वक्त्रासवं वेत्ति मांसपिंडौ पयोधरौ मांसास्थिकूटं जघनं नरः कामग्रहातुरः नचापं शान्तएव विरक्तोऽभिमतो वा
मत्सम्माननो विरज्यते १३ ॥ श्री हरिर्जयतितराम्॥ ॥ ॥

अथ रौद्रः क्रोधो मत्सरेति मात्सर्यविभावो रौद्रो यथा त्वं ब्रह्मवर्चसधरो यदि वर्तमानो यद्वा स्वजातिसमयेन धनुर्धरः स्या
ः उग्रेण मो स्तवतपस्तपसा द्वन्द्वाग्निपतितस्य सहृदंशं परशुः क्रोतु वैरिवैकृतोद्यविभावो यथा लोहाङ्गेहतिवेपनं उत्प्रे
वमादिप्रस्वेदन वक्त्ररूक्षा चेष्टानुभावैरमर्षादिव्यभिचारिभिः क्रोधपरिपोषो रौद्रः परशुराम भीम भैरव दुर्योधनादिषु
व्यवहारेषु वीरचरितवेणीसंहारादाववगन्तव्यः १४ अथ हास्यः विकृताकृतीति आत्मस्थान्यविकृतवेषभाषादिभ्यः परस्था

क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोषोऽस्य रौद्रोऽनुजः क्षोभः स्वाधरदंशकम्पभ्रुकुटिस्वेदास्यरागैर्युतः। शस्त्रोल्लास
विकत्थनांसधरणीघातप्रतिज्ञाग्रहैरत्रामर्षमदौ स्मृतिश्चपलतासूयौग्र्यवेगादयः १४ विकृताकृतिवाग्वे
षैरात्मनोऽथ परस्य वा हास्यः स्यात्परितोषोऽस्य हास्यः त्रिप्रकृतिः स्मृतः। १५ ॥ ॥

न्विभावनालंबमानो यः स हास्यस्तत्परितोषात्मा हास्योऽस्य विष्ठानः उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदात्त्रिविधो भवति आत्म
स्थो यथा राघवाः जातं मे परुषेण भस्मरजसा ~ पञ्चन्दनोद्धूलनं हारो मे वदहास्ति यज्ञसूत्रमुचितं क्लिष्टा जटाः कुन्तलाः रुद्राक्षै
ः सकलैः सरत्नवलयं चित्रांशुकं वल्कलं सीते लोचनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिनः परस्थो यथा हासिहामांसनि
खेवनं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना किं ते मद्यमपि प्रियाप्रियमहो वेशांगनाभिः सह ॥ ॥ ॥ ॥ राम १२

वेश्याद्व्यस्तचिः कुतस्तत्वधनं धूतेन चौर्येण वा चौर्यकृत परिग्रहे यदि भवतो न ह्यस्य कान्या गतिः १५ स्मितमिति उत्तमस्य स्वप
रविकारदर्शनास्मि तं हसितं मध्यमस्य विहसितोपहसिते ऽधमस्यापहसितातिहसिते उदाहृतयाः स्वमभसेहृयाः व्यभिचारिणा
स्त्वा स्यनिद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्च्छसहचारिणः १६ ११ अथाद्भुतः अतिलोकैरिति लोकसीमातिवृत्तपदार्थवर्त्तनाद्वि
भावितः साधुवादाद्यनुभावस्थायि विस्मयः स्थायिभाव हर्षवेगादि व्यभिचारिभावभावितारसोद्भुतोपमा दोर्दण्डा वि

स्मितमिह विकासिनयनं किंचिल्लक्ष्यद्विजं हसितं मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकंपमुपहसितम् १६ अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ता
ङ्गं भवत्यतिहसितं द्वे द्वे हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ११ अतिलोकैः पदार्थैः स्याद्विस्मयात्मा रसोद्भुतः कर्मास्य साधुवाद
अश्रुवेपथुस्वेदगद्गदाः १८ ॥ ॥

तं चन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभंगोद्यतं टंकारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावना दिंडिमः द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्राम्यत्पि
ण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति इत्यादि १८ अथ प्रसृयानकः विकृतस्वरेति रौद्रस्वरश्रवणोत्पन्नो दृश्यादर्शना
द्वा भयं स्थायिभावप्रभावो भयानको रसः तत्र सर्वांगवेपथुप्रमुखतैवानुभावाः व्यभिचारिणो भयानकः प्रागुदाहृतः शान्तमतस्य
मृतस्य वृत्तौ भयदर्शने २ यथा यथाग तेनैव यथा दिशन्ति शिक्षा ग्रस्यता यथा वा न कुंभवर्षधरं रितिरलावल्या ॥ ॥ ॥

६.द.ठा. पयावा स्वगेहात्त्यं यातं ततउपचिंतयान मयोगिरिस्त स्मात्सो रञ्जमाहृनम स्माहायिगृहां। तद्हतं गान्यं रोरामेत्नि विशमानाचगतापत्स
१३ रातिः क्रान्तोपेन वविज्ञ यपायो मसुचावृत॥ ७९ अथपव्रुरुताः इष्टनाशादिति स्वाचे ते। इ स्तस्यवेधु प्रमत्ते रविनाशादनिष्टस्यतुवधना
73 :आपोहृशोक प्रहर्षः व्रताः। तमन्विते स्त नुभावेनैः प्यासात्हृव्रुयनं व्यभिचारितां अपस्माराहयः इष्टनाशात्करुतोपयया अ

विह्वलः स्वरसत्वोऽहंर्म यमावोमपानवः सर्वांगवेपथुः स्वेदशोषवैचित्र्यल्लहृताः दैन्यसंभ्रममोहादि स्वासादितत्स्वेहाहरः।
७९ इष्टनाशात्ते स्तोशोक्ता स्माव्रुरुतानुतं निःस्वासोच्छा स्तहित स्तमप्रलविताहृयः ८० स्वापापस्मारहैन्योधि
मरतालस्यसंभ्रमाः विषादजननोन्मादचिताद्या व्यभिचारिताः ८१ प्रीतिमत्ताहृयोभावाम्लानवाहास्पोरसाः हृषी
त्साहादिपुस्यच्छुमत्तमावान्वेव्रार्तिताः ८२॥ ॥

यितावसिनार्यनावसात्युमिया पोस्थित पातपायुरः हृदरोमरुषात्कतिहितैोहरक्रोपानल्मम स्मवेवलम्र रत्यादिरतिमलापः अ
लेष्टावाप्तः सागरिक्रापावधनाघ्यारत्नावल्यां ८१ श्री तीतिस्यषम॥ ८२॥ ॥ ॥ राम
१३

षट्त्रिंशद्भूषणादीनि सामादीन्येकविंशतिरिति विमर्शाद्यङ्गान्तरसंहृतिश्च शोभाभिमानोद्गाक्रान्तनं चेत्यादानि षट्त्रिंशत्काव्यालक्ष
णानि सामभेदप्रदानवधैवमादीनि सन्ध्यन्तराण्येकविंशतिः उपमादीनि चालंकारेषु हर्षोत्साहादिभूतभावान्वे पृथगुक्तानि
८३ रम्यमिति स्पष्टम ८४ विष्णोः सुतेनापि धनंजयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा

षट्त्रिंशद्भूषणादीनि सामादीन्येकविंशतिः लक्ष्यसंध्यन्तरांगानि सालंकारेषु तेषु च ८३ रम्यंजुगुप्सि
तमुदारमथापि नीचमुग्रं प्रसादि गहनं विकृतं च वस्तु यद्वाप्यवस्तु कविभावकभाव्यमानं तन्नास्ति
यन्न रसभावमुपैति लोके ८४ श्रीराम ।। ० ।। ।। ० ।। ।।

दशरूपमेतत १७ ।। इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके चतुर्थः प्रकाशः ४ ।। समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।।२२।। ० ।।

काव्य

दशकुमार चरित

१८